

ДО ЧИТАЧІВ «СІВЕРЯНСЬКОГО ЛІТОПІСУ»

Великий історичний регіон Русі — України — Північне Лівобережжя або Чернігово-Сіверщина — в усі часи мав власне обличчя, що виразно проступає крізь товщу століть. За авторитетним твердженням М. Грушевського, «щоб пізнати розвій українського життя — побуту, матеріальної і інтелектуальної культури, соціального укладу, моралі і права, в їх зв'язку і суцільності, неодмінно треба йти за сим сюди, до сих північних сховків, комор українського життя... Тут поховані секрети Старої України — і зародки Нової».

Історико-просвітницький журнал під промовистою назвою «Сіверянський літопис» покликаний ці секрети розкрити, зробити надбанням фахівців і шанувальників старовини. Починання чернігівських істориків та краєзнавців, які узялися за цю складну справу, потребує всілякої підтримки. Сподіваюся, що «Сіверянський літопис» об'єднає зусилля дослідників з різних наукових центрів — вітчизняних і зарубіжних — які вивчають минувшину цього унікального куточка України, сприятиме відродженню репутації Чернігова як одного з осередків вітчизняної історіографії.

**Академік П. ТОЛОЧКО,
віце-президент НАН України,
директор Інституту археології НАН України.**

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

Ольга Ростовська, Сергій Родін

•

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНОГО ЖИТТЯ НІЖИНА В 1917 р.

Тривалий час в радянській історіографії аксіомою вважалася думка, що тільки в результаті Жовтневої соціалістичної революції 1917 року і встановлення радянської влади український народ вперше здобув право на власну історію, культуру, мову. Апологетика більшовизму породила «білі плями» та «чорні дірки» в об'єктивному висвітленні подій та процесів в Україні, що розпочала Лютнева буржуазно-демократична революція 1917 року. Особливо спрощено і обережно, при обов'язковому посиленні на «керівну і спрямовуючу роль», розроблялася проблема національно-визвольного руху та культурно-національного процесу.

Вивчення краєзнавчого історичного матеріалу засвідчує, що весна 1917 р. поклала початок демократизації всіх сфер життя суспільства, а національне відродження органічно поєднувало інтереси етнічні та вселядські.

Джерелами вивчення і відтворення картини демократизації культурно-національного життя Ніжина в 1917 р. стали фонди міського державного архіву та краєзнавчого музею, періодичні видання, зокрема, «Известия Нежинского общественного комитета».

«Ніжин спав... І враз загриміли громи, замиготіли блискавки над самою головою Ніжина, налетів на його вихор революції... Прокинувся, струсонувся старий дідуган і твердо став на ноги» — таким динамічним образом починається стаття І. Ковалевського «Ніжин і його комітет в дні революції». З неї дізнаємося, що 3 березня 1917 р. в Ніжин прийшли газети, в яких замість звичних порожніх місць були вміщені повідомлення про повалення царської монархії. Ця звістка пробудила громадянську і національну свідомість ніжинців. Першою відгукулася інтелігенція інституту князя Безбородька. Студенти на своєму зібранні 4 березня заявляють про готовність взятися за діло і віддати енергію на службу рідному краю. У цей же день представники міського і земського самоуправління, студентства, профспілок, кооперативів та інших об'єднань, зачитавши маніфест Миколи II про відречення від престолу і універсал його брата Михайла про відмову від царювання, вирішили за прикладом столиць установити в Ніжині громадську владу — комітет, котрий би порядкував усіма справами Ніжина й Ніжинщини.

Демократичним шляхом почалося висування делегатів до громадського комітету. Так, викладацько-професорський склад історико-філологічного інституту на березневій конференції делегував до громадського комітету професора П. В. Тихомирова.¹ Від студентів обрано 5 чоловік. Майже місяць формувалася орган місцевої влади. 5 квітня склад комітету був визначений. До нього увійшли представники від 43 різноманітних громадських організацій, навчальних закладів, політичних партій та національних об'єднань.² Серед них науку, освіту і духовну культуру представляли 14 організацій, що нараховували 31 чоловіка. Національні інтереси громадян міста мали виражати: 5 представників від польського товариства — Модзельський, Римша, Моронський, Буткевич, Островський; 4 представники від єврейського товариства — Хейн, Іоффе, Заславський, Берлянд; 3 представники від української організації — Ковалевський, Городецький, Полевой. Головою комітету був обраний професор П. В. Тихомиров.³ Акумуляючи в собі всі соціальні верстви, партійні і національні сили, громадський комітет став своєрідним міським парламентом. До редакційної комісії його друкованого органу «Известия Нежинского общественного комитета» увійшли професор П. В. Тихомиров та студенти С. В. Сівков і І. М. Ковалевський.

Тримаючи руку на пульсі життя міста і країни в цілому, газета значну увагу приділяла проблемі відродження національної культури українського народу і його прагненню до державності. Навіть зовнішнє оформлення газети відбивало тогочасне розуміння культурно-національного життя: по обидва боки заголовка розміщено лозунги-девизи — «Свобода, рівність і братство» та «Вільність, рівність і братерство». Вже перший номер газети від 5 квітня 1917 р. вмістив редакційний відгук на лютневі події, що скинули стару владу, яка, попри все, «вирвала у народу його душу, його розум, язик і мову», та закликав ніжинців готуватися до Установчих зборів з виробленням власних вимог. Серед цих вимог настійливо звучить державницька позиція: український народ мусить правити своєю країною сам, а для того треба добиватися автономії України; розвивати освіту через школи, де б учили матірнською мовою. У цьому ж номері було визначено й основні напрями подання інформації для населення про організаційну роботу нової влади: «1. Официальные распоряжения центральной власти, особенно касающиеся г. Нежина и Нежинского уезда. 2. Деятельность общественного Комитета, его бюро и комиссий. 3. Деятельность комиссаров губернии, уезда и города. 4. Деятельность городского и земского самоуправления. 5. Деятельность губернской и уездной продовольственной комиссии. 6. Деятельность сельских, общественных комитетов. 7. Дополнительные сведения о жизни города и уезда, а также общеполитические и военные».

Цікаво зазначити, що члени редколегії газети мали різні політичні уподобання і позиції з національного питання. Якщо П. В. Тихомиров дотримувалася ліберальних поглядів кадетської партії, то С. В. Сівков був більшовиком і прихильником радянської влади, а І. М. Ковалевський — українським есером, головою «Просвіти», повітовим комісаром Центральної Ради. При розбіжності поглядів їх єднала спільна робота по формуванню демократичної свідомості, піднесенню культурно-національного рівня громадян міста.

Не залишилася осторонь демократичних, культурно-національних перемін молодь Ніжина, особливо студенти, гімназисти, учні технічних училищ, робітники.

Студенти історико-філологічного інституту в листі-клопотанні до Міністерства народної освіти з приводу внесення змін до навчального процесу писали в квітні: «Февральский великий переворот и последовавшее за ним обновление России заставили нас принять посильное

участие в общественной деятельности... Мы несли гражданские обязанности милиционеров... участковых уполномоченных, их помощников и т. п., ...часть ведет трудное дело агитации и организации крестьян и рабочих, некоторые занимаются обучением солдат...». Бажання студентів бути в гущі подій приводило до усвідомлення того, що «...родине нужны не только борцы за свободу — ей нужны также и просвещенные педагоги», тому «прекращение учебных занятий теперь недопустимо».⁴

Об'єднуючим, радісним і вперше легальним було святкування Першого травня 1917 року в Ніжині. Демократичні настрої людей проявлялися в оформленні колон, у виступах демонстрантів. Газета відзначала: «поєднання червоних стрічок з національними стрічками, червоні революційні знамена і національні прапори створювали чаруючий вид». Студенти несли лозунг «Свободная наука, свободный труд». Оратори представляли різні політичні, соціальні і національні сили. Виступали від українців, євреїв і навіть від військовополонених — чех. Закличним набатом до культурно-національного відродження прозвучало: «Боритесь за лучший строй, но не забывайте своих духовных нужд, не забывайте своих национальных идей!».⁵

Провідну лінію в розвитку культурно-національного процесу вела інтелігенція. Адже за своїм соціальним корінням вона представляла інтереси всіх верств суспільства, а за історичною місією мала пробуджувати, цивілізувати, окультурювати. Вчені історико-філологічного інституту князя Безбородька взяли гарячу участь у демократичних перетвореннях суспільного життя міста та культурно-національних процесах. Так, професор В. І. Резанов опублікував у газеті від 11 квітня 1917 р. статтю «Товариство вивчення України», в якій доводиться необхідність інтенсивного вивчення рідної мови, етнографії, історії, літератури. Основне завдання покладалося на місцеві культурно-освітні заклади. При інституті засновувалося «Товариство вивчення України», члени якого мали збирати та розробляти матеріали енциклопедії України, виробляти і засвоювати наукову і навчальну термінологію, готувати підручники і посібники, заснувати українську наукову бібліотеку. Наступними кроками товариства мали бути систематизація, вивчення, висвітлення питань українознавства, історії України, її літератури та популяризації знань через публічні лекції, курси, заняття, екскурсії. Результати наукових досліджень мав пропагувати вісник «Україна».

Дотримуючись проголошених принципів свободи, рівності і братерства, викладачі інституту одночасно створили і «Товариство вивчення Росії».⁶ А серед навчальних дисциплін в інституті поряд з викладанням «Русской истории» вводиться «Історія України», «Історія Польщі», «Українська мова».⁷ Викладачі інституту залучалися до викладання на курсах української мови для вчителів початкових класів.

Демократизація культурно-національного життя потребувала розв'язати першочергове завдання: охопити українською освітою найширші народні маси. Початок цьому процесу мали покласти школи. Тому-то в Ніжині 13 березня в залі гімназії відбулися збори 298 вчителів міста, які за ініціативою Ніжинського відділення Київського обласного педагогічного товариства заснували вчительський професійний союз, що набув назви Педагогічного Товариства. Головою його було обрано П. А. Заболоцького, професора історії інституту, визначного діяча українського національного відродження в Ніжині. Товариство запланувало провести на канікулах курси по роз'ясненню поточного моменту і створити — за пропозицією професора В. І. Резанова — педагогічний клуб. Для задоволення потреб учителів у книгах і періодичних виданнях мала слугувати Гоголівська міська публічна бібліотека, заснована в лютому 1917 р.

Культурно-національна реформа, особливо «українізація» (за термінологією 1917 р.), викликала схвальний відгук серед українського

громадянства. Живим документом людських почуттів є лист з діючої армії в Румунії від учителя носівсько-хуторської школи Кирила Щербака від 25 червня 1917 р., адресований голові Ніжинської повітової земської управи. У ньому К. Щербак дякує за організацію вчительських курсів і висловлює надію, що для вчителів-воєнків після повернення з війни також буде влаштоване навчання. Наводимо фрагмент листа: «Довідавшись з «Нової Ради» про те, що 25 червня в Ніжині будуть відчинені Українські Вчительські курси, не міг я не послати Вам свій привіт, — привіт Українському вчителству нової Української школи: — адже ж сьогодні перший офіційний день нашого відродження, перший, за кілька сот літ, день, коли наш ідеал починає здійснюватися, перетворюватися в життя... Видима річ, як до цього тепер ставляться ті, хто і раніш себе називав не інакше, як українцем, хто і під гнітом старого уряду проводив свої ідеї в життя, не боячись ні суворой кари з боку уряду, ні посмішок-глузувань з боку і свідомого, і не свідомого товариства».⁸

Українізація набирала свого розмаху при підтримці її педагогічними колами. У Ніжині 27 червня 1917 року в приміщенні Гімназії О. Крестинської відбулося відкриття курсів української мови. Вітання виголосили голова земської управи та члени громадського комітету. Після мовлення була проголошена вічна пам'ять Т. Г. Шевченку і виконаний «Заповіт».

Важливим фактором відродження української культури і освіти було поновлення діяльності ніжинського товариства «Просвіта». 9 квітня в залі міської думи зібралося «українське віче» з приводу заснування «Просвіти». Громада заслухала доповіді делегатів Всеукраїнського національного з'їзду І. Ковалевського та Л. Іванухи, які зупинилися на питаннях національно-територіальної автономії України і федеративно-республіканського ладу Росії та на необхідності об'єднання і відстоювання своїх національних інтересів, зокрема, українізації шкіл усіх рівнів.⁹

Заслугою ніжинської «Просвіти» було влаштування панахиди по Т. Г. Шевченку, яка відбулася на Соборній площі 16 квітня. Панахида перетворилася в гучну маніфестацію і вияв національних почуттів: «замаяли над головами, залопотіли в повітрі жовто-блакитні прапори, замиготіли скрізь українські національні стрічки», а промова священника К. Доброгаєва вперше була проголошена українською мовою.

Під впливом «Просвіти» ніжинська міська управа в квітні 1917 року перейменувала Миколаївський парк на Шевченківський, а вулицю імені Столипіна — на вулицю Полуботка.

Певний внесок у справу пробудження історичної свідомості і національної пам'яті внесла брошура І. М. Ковалевського «Хто ми, що ми і чого нам треба».¹⁰ Доступний і лаконічний виклад історії українського народу, який в минулому мав свої форми державності, завершується вимогами українців до Установчих зборів. Це вимога демократичного, федеративного республіканського ладу на чолі з президентом, що обирається народом. По-друге, «провідною зіркою нам світить соціалізм, коли засоби й знаряддя продукції не тільки землі, а й фабрики, заводи і весь капітал будуть належати усій громаді, коли ми дійсно всі будемо рівні і вільні». По-третє, усім народам надати широку національно-територіальну автономію (право видавати собі закони і самоврядування), за якою в кожній національно-територіальній одиниці всі люди іншої національності мали б однакові права з тією нацією, яка складає більшість.

Після озnamлення з краєзнавчими документальними матеріалами 1917 р. нам необгрунтованими видаються твердження про те, що «Просвіта», українські національні партії та Центральна Рада були буржуазно-націоналістичними. Аналіз ряду статей в газеті «Известия Не-

жинського общественного комітета», полеміка та дискусія з приводу відродження історичної свідомості українського народу та курсів по вивченню української мови засвідчують, що в своєму ставленні до процесів національного відродження серед громадян Ніжина виділялося, на наш погляд, три групи. Одні усвідомлювали значення українізації для формування державницької свідомості і сприяли цьому своїми знаннями й здібностями. Другі — ретельно виконували розпорядження органів влади, як Центральної Ради, так і Тимчасового уряду. Треті — залишалися прихильниками єдиної і неділимій Росії з її губерніями, тому зневажливо ставилися до національних почуттів українців і гальмували українізацію, мотивуючи це її другорядністю, «штучністю», несвоечасністю тощо.

Відродження національної культури українського народу ні в якій мірі не обмежувало прав представників інших національностей і вірувань. Тому такою пристрасною була відповідь захисників І. Ковалевського на звинувачення його М. Новицьким у розпалюванні ворожнечі між націями. Гідну відповідь дав сам автор брошури «Хто ми, що ми і чого нам треба»: «Моїм завданням було показати задуреному шкільними підручниками, що у нього було своє власне життя, власна історія, а не тільки «борщі, сушені груші, чудові солоні огірки». А талановита аматорка театральної сцени Ніжина Ксенія Булига писала в газеті, що І. Ковалевський, критикуючи попередній уряд, піклувався про трудовий народ, закликав до дружби і братерства між націями. «В его страстных речах слышались любовь к людям и тоска, что они не понимают своего счастья, одни спят, другие злобствуют и вредят завоеванием революции, а третьим, кроме их сущности, ничего не нужно... Я ни к каким партиям не принадлежу, а раз вижу неправду, не могу молчать. Что же касается истории Украины, то об этом давно спорят и будут еще много спорить... а мы, украинцы, несмотря на все споры, любим свою Украину и прошлое ее для нас священо».¹¹

Істотний внесок у справу відродження культурно-національного життя міста 1917 року зробили і ніжинські аматори Ф. Д. Проценко, Д. Я. Грудина, Г. В. Ніжинська, які разом з М. К. Заньковецькою продовжили і розвинули традиції корифеїв українського театру.

Усі, хто починав з весняним подихом свободи 1917 року відтворювати минуле України, працювали на майбутнє, хоч на шляху до нього були звинувачення в націоналізмі, заборони, арешти, репресії, страти. Та глибинні джерела історичної пам'яті і культури народу наповнювали духовне річище людської мудрості і привели до побудови Української держави.

м. Ніжин.

Література і джерела:

1. Філіал державного архіву Чернігівської області в Ніжині. — Ф. 387, оп. 1, спр. 2168, л. 15.¹
2. «Известия Нежинского общественного комитета». — № 1, 5 квітня 1917 р.
3. Там же.
4. Філіал державного архіву Чернігівської області в Ніжині. — Ф. 387, оп. 1, спр. 2103, л. 2.
5. «Известия Нежинского общественного комитета». — № 14, 25 квітня 1917 р.
6. Філіал державного архіву Чернігівської області в Ніжині. — Ф. 340, оп. 1, спр. 2108, л. 1.
7. «Известия Нежинского общественного комитета». — № 8, 13 квітня 1917 р.
8. Філіал державного архіву Чернігівської області в Ніжині. — Ф. 340, оп. 1, спр. 308.
9. «Известия Нежинского общественного комитета». — № 8, 13 квітня 1917 р.
10. Ковалевський І. М. Хто ми, що ми і чого нам треба. — Ніжин, 1917.
11. «Известия Нежинского общественного комитета». — № 81, 9 серпня 1917 р.

ТЕРНИСТИЙ ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ЧЕРНІГІВЦЯ М. ШРАГА, ЗАСТУПНИКА ГОЛОВИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

У 1992 році у холі Львівської політехніки відбулося урочисте відкриття меморіальної дошки, що вшановувала викладачів вузу за великий внесок у громадське, культурно-освітнє та наукове життя України. Першим у списку викарбуваних золотом імен стоїть прізвище Петра Франка, другим — Миколи Шрага.

Життєвий шлях саме цієї людини досліджують автори пропонованої розвідки. М. Шраг — постать в історії України досить помітна. У численних публікаціях документів, споминах, історичних працях про добу Української революції 1917—1920 рр. його ім'я згадується досить часто. Член Центральної Ради, член ЦК Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), заступник Голови Центральної Ради, один з керівників «закордонної делегації» УПСР — сам перелік цих обов'язків вражає, особливо, якщо врахувати, що лягли вони на плечі зовсім молодій людині. Проте до цього часу — принаймні в Україні — не з'явилося жодної публікації, яка б давала цілісне уявлення про життя та громадську діяльність Шрага. Шкода, що в 1994 р. бодай скромною згадкою не відзначили в масштабах України 100-річчя від дня народження.

Микола Шраг народився 4 травня 1894 року в Чернігові в родині Іллі Людвиговича Шрага — одного з найбільш відомих громадських діячів України кінця ХІХ — початку ХХ ст.

Привітний дім Шрагів приваблював до себе не лише гостинністю та доброзичливістю господарів, але й українським духом, що тут неподільно панував. Вплив цієї атмосфери відчували на собі навіть однокласники дітей (про це з теплотою згадував Ю. Меженко (1)) і, зрозуміло, що Микола просто не міг не бути українським патріотом. Очевидно, що з дитинства батьки плекали і його музичний талант. Серед матеріалів з особистого архіву Миколи Ілліча Шрага, люб'язно переданих його донькою Елеонорою Миколаївною Котик одному з авторів даної публікації, є програми публічних виступів молодого музиканта. Одна з них видрукувана в Городні, що дає підставу думати, що саме тут відбувся і концерт. Інша повідомляє, що в червні 1913 року в Народному домі м. Гадяча має бути виступ М. Шрага (віолончель), який спільно з Н. Айзенштадтом (скрипка) та Ю. Івановим (це, до речі, справжнє прізвище Ю. Меженка) (рояль) виконають твори Гайдна, Глазунова, Сен-Санса, Чайковського... Захоплення музикою було, очевидно, серйозним. Талановитий пензель Михайла Жука створив портрет молодого Шрага саме з віолончеллю... Високе чоло, тонкі, нервові риси — обличчя не громадського діяча чи вченого, а радше поета, артиста.

Але музика так і не стала долею нашого героя. У гімназії він навчався добре, скінчив повний курс майже на самі п'ятірки, за що одержав срібну медаль, і в 1912 році вступив до Московського університету. Тут він навчався до 1917 року, проте не закінчив курсу, бо не складав державних екзаменів (2). Можна припустити, що саме в мос-

ковський період свого життя Шраг прилучився до соціалістичного руху української студентської молоді. Так, П. Христюк називає його серед інших учасників з'їзду делегатів українських соціалістичних партій, який відбувся в січні 1915 року в Москві (3, т. 1, с. 125). У колах української молоді М Шраг був помітною постаттю. Його знали і М. Грушевський, і В. Винниченко. Обидва корифеї українського політичного життя засвідчують це власноручно (4).

Цілком можливо, що активна громадсько-політична діяльність і не дозволила Шрагу вчасно закінчити університет.

До Києва він приїхав після Лютневої революції. Без сумніву, повело його щире бажання взяти особисту участь у творенні нового життя в Україні. Сам Шраг у автобіографії скромно зазначив, що у 1917—1918 рр. він працював заступником завідувача публічної бібліотеки в Києві (2). Але це камуфляж для приховування більш захоплюючої і важливої роботи. Д. Дорошенко засвідчує, що у квітні 1917 року на Першому національному конгресі українців М. Шрага, як, до речі, і його батька, обирають членами Центральної Ради. Ілля Людвигович проходить як депутат від Чернігівської губернії, а його син — від Москви (5, 1990. — № 12. — С. 116). Приблизно в цей час остаточно визначилися і партійні симпатії Миколи Шрага. Він пов'язав свою долю із партією українських есерів, установчі збори якої відбулися на початку квітня 1917 р. Про партію Д. Дорошенко писав, що вона: «була в певнім розумінні слова партією молодих людей, якщо брати на увагу її керуючі верхи: Микола Ковалевський, Левко Ковалів, Павло Христюк, Володимир Залізняк, Микола Шраг...» (5, 1990.—№ 12.—С. 103).

Цей факт — молодість керівних кадрів партії есерів — всебічно проаналізував П. Христюк. Дякуючи цій обставині, партія «найменше була зв'язана мертвлячим партійним доктринерством та сектантством, найменше кохалася в шаблонах партійного програму», з іншого боку, «в молодості партії полягала і її слабкість. (Вона) була самою бідною з українських партій на свою інтелігенцію...». (3, Т. II. — С. 118). Не будемо сперечатися про партію. Але чи можна розглядати молодість індивідуума, як недолік? Шрагу шойно виповнилось 23 роки, коли його обрали на II з'їзді партії, членом ЦК УПСР. Відзначимо, що це була одна з найбільш численних і впливових партій в Україні. У листопаді 1917 р. вона налічувала 75 тис., а по деяких інших даних 350 тисяч членів (6, с. 111).

Отже, участь у її керівництві аж ніяк не була синекурою. Ще більш відповідальною була робота в Центральній Раді. На V сесії, що проходила у третій декаді червня 1917 року, відбулася реорганізація Президії Центральної Ради. Заступниками (товаришами) Голови було обрано представників від чотирьох найбільших партій. Очолив список заступників М. Шраг — обраний від есерів (3, т. I. — С. 135). Цей орган ввійшов в історію як Мала Рада. Майбутнім дослідникам державної діяльності М. Шрага, можливо, вдасться крок за кроком прослідкувати його роботу, спрямовану на закладення фундаменту Української держави. У авторів даного нарису є лише декілька, але авторитетних свідчень про роль Шрага в державотворчому процесі. В. Винниченко пригадував, що «Шраг... запропонував у свій або інший формі відкинути Інструкцію (Тимчасову Інструкцію Тимчасового Уряду Генеральному Секретаріатові — автори), яка не тільки нічого не дає, але й багато відбирає. Бесідник заявив, що нелегальний шлях, відкинений В. Винниченком, не страшить соціалістів-революціонерів, і вони готові піти сям шляхом слідом за більшістю української демократії» (7). Цікавий факт наводить Д. Дорошенко: «З законів і постанов Центральної Ради того періоду (після проголошення Української Народної Республіки — автори) одним з найважливіших був закон 8 грудня про «Порядок видання законів», — писав він. У документі йшлося про те,

що «до сформування Федеративної Російської Республіки і утворення її Конституції, виключне і неподільне право видавати закони для Укр(аїнської) Нар(одної) Респ(убліки) належить Українській Центральній Раді». Підписав цей документ заступник Голови УЦР — Микола Шраг (6, 1991. — № 7. — С. 134—135).

Повідомляє П. Христюк, «що на засіданні Малої Ради 4 грудня (н. ст.) 1917 р. М. Шраг від імені фракції есерів і від себе особисто запропонував рахуватися з Радою Народних Комісарів як з фактичною владою великоруського центру. — домагався утворення однорідно соціалістичного федеративного правительства і, тим часом, висилки представників ЦР для переговорів у справі перемир'я» (3, — т. 2 — С. 93—94).

Аналізуючи політичну позицію М. Шрага, можна твердити, що, незважаючи на молодість державного діяча, вона була досить поступовою і зваженою. Микола Ілліч послідовно дотримувався курсу Центральної Ради, а потім УНР на автономію і федерацію з Росією. Доказом є стаття «Хто як розуміє», надрукована в одній з чернігівських газет влітку 1917 р. Автор гостро полемізує з російською пресою, яка поливала брудом український рух і Центральну Раду, звинувачуючи українців у «розпаленні національних страстей, шовінізмі». Він писав: «Організуючись, українці готовляться стати кріпким, сильним кільцем в Російській майбутній федерації. Для цього вони готують себе до переведення автономії». Закінчується ця стаття вельми промовистою заявою: «Ми, демократія українська... (є) 1) справжня демократія, 2) ми нічого не руйнуємо, ми нація творча, 3) ми разом з усіма вільними народами Росії хочемо і досягнемо того великого будинку Вільної Демократичної Федеративної Республіки» (8).

Пізніше, ейфорія, що запанувала в багатьох, і навіть не таких юних душах після проголошення І Універсалу, зникла, але, без сумніву, М. Шраг з ентузіазмом і завзяттям віддався роботі, спрямованій на розбудову Української держави.

На посаді заступника Голови Шраг залишився до самого кінця Центральної Ради — 29 квітня 1918 року. Його не заарештували, і він повністю переключився на партійну роботу. На четвертому з'їзді партії есерів, що нелегально відбувся в середині травня 1918 року, Шрага знову обрали до ЦК. Проте сама партія розкололась на праву та ліву течії. Не вдаючись до розгляду суті розколень, бо, зрештою, це питання для окремого наукового дослідження, зазначимо, що М. Шраг підтримав так звану «Центральну Фракцію Української партії соціалістів-революціонерів» (правих). Суть їх поглядів, а відтак і значних кіл українських демократів, що стояли за ними, П. Христюк відобразив таким чином: «Вона ставила своїм завданням передовсім збереження української державності..., видвигала на перший план організаційно-освідомлюючу, культурно-просвітню роботу в масах, одсовуючи збройне повстання на довгий час і взагалі прихилиючись більше до методів боротьби «європейського соціалізму» (3, — т. III. — С. 25).

Проте, коли гетьманський режим остаточно став на бік білої Росії, а права частина есерів теж включилась в боротьбу проти гетьманату, М. Шраг не залишився осторонь подій. Влітку-восени 1918 р. він, очевидно, перебував у Чернігові, був причетний до підготовки збройного повстання у місті. 4 грудня за наказом командира V корпусу він разом з 70 офіцерами козелецького та ніжинського полків, колишнім комендантом губернії Бондаренком та декількома молодими інтелігентами був заарештований (9). До речі, сам факт таких масових арештів засвідчує наявність сильної опозиції гетьманському режимові.

Після його падіння Шраг знову поринає у вир революційного життя. Він друкується в місцевій пресі. У статті «Що таке Український Національний Союз», аналізуючи події недавнього минулого, автор ви-

словлює щирю віру у відродження УНР: «...Національний Союз по всій Україні є осередком політично-національного життя. Славою Директорії, що вийшла з кола Українського Національного Союзу, що стала на чолі революційного народу і провадить до здійснення мету Національного Союзу: утворення міцної самостійної Держави, Української Народної Республіки...» (10). Водночас М. Шраг керує проведенням повітового та губерньського селянських з'їздів у Чернігові, добивається, щоб селянські делегати підтримали своїми резолюціями Директорію (11). Після встановлення Радянської влади у губернії, М. Шраг змушений був покинути рідне місто і відправитись до Києва. Але в Директорії він вже не відігравав помітної політичної ролі. Це пояснюється, на нашу думку, і розколом в УПСР, що значно послабило її позиції, і тією обставиною, що Директорія не стала відновлювати Центральну Раду. Зрештою, треба врахувати і той факт, що значною мірою втратив свій вплив і авторитет М. С. Грушевський (12), до якого був близький М. Шраг. 15 січня 1919 року Микола Ілліч отримав ранг урядовця особливих доручень V класи (13), а через деякий час дістав призначення на посаду консула УНР в Будапешті. Виїхав він до столиці Угорщини в 1919 р., а в 1920 році, як і більшість його однодумців і соратників, змушений був стати емігрантом.*

У матеріальному відношенні життя в розореному війною Відні для не дуже-то заможних українських емігрантів було досить тяжким. І хоч Шраг підробляв потроху, працюючи перекладачем у видавництві Антіна Крушельницького, але молоде подружжя часто голодувало. Цікаві, чисто людські подробиці з життя української колонії у Відні залишила у своїх спогадах Н. Суворцева, яка добре знала Миколу Шрага (14).

Але емігрантський період був досить плідним для Миколи Ілліча як політичного та громадського діяча. Це — важливий етап у формуванні Шрага-науковця. Він активно працює у Соціологічному інституті, створеному за ініціативою М. С. Грушевського; видає монографію «Держава і соціалістичне суспільство»; на загальнодоступних курсах з суспільних наук для українських емігрантів, які були започатковані 1 лютого 1921 р., читає лекції з курсу «Держава та державне право» (15, с. 50—51). Багато уваги приділяє Шраг і партійним справам. Він — активний дописувач і співредактор партійного органу «Борітєся — поборетє!» На його сторінках були вміщені статті Миколи Ілліча «Слова і діла соціалістів в національній справі», «До ревізії нашого партійного програму», «Начерк основ і форм сучасних та майбутніх поєднань держав» (16).

Але найбільший, невідомо ширший інтерес у всіх членів української еміграції, безумовно, викликають події в Україні. Молодим есеерам, що об'єднуються навколо М. Грушевського, багато в чому імпонує радянська влада, вони вірять в майбутнє Радянської України, в можливість співпраці з КП(б)У. Саме ці кола багато роблять, щоб допомогти голодуючим в Україні в 1921—1923 рр., і водночас налагодити переговори з радянським керівництвом (15, с. 54).

Поступово визрівала думка про повернення... Чи знали емігранти всю правду про те, що відбувалося в Україні? Так, знали. Євген Онацький залишив у своїх спогадах свідчення про те, як боляче сприйняв М. Шраг листи із України, де були описані жорстокості радянської влади, брутальна помста переможеним. «М. Шраг — людина чесна, ідеалістична, може навіть занадто простолінійна і безкомпромісова» заявив, що бачить тільки «єдиний вихід — або тікати кудись в Нову Зеландію, або кулю в лоб!» (17). Зрозуміло, що це був жест відчаю, він минув, і в 1923 році подружжя Шрагів повернулося в Україну.*

* В «Енциклопедії українознавства» та в англійському її варіанті помилково подається 1924 р.

Приблизно тоді ж подібний крок здійснило чимало інших есерів, а в 1924 році до УСРР приїхав М. С. Грушевський. Цей вчинок широко обговорювався, особливо в середовищі емігрантів. Більшість з них засудила його. Особливо безапеляційним був вирок М. Шаповала — лідера правих есерів — який назвав М. Грушевського «політичним трупом» (18). Дискутується це питання і в колах сучасних істориків. Чому б не повірити у щирість М. Грушевського, коли він писав у одному з своїх листів: «Воля моя не видержує еміграційного життя і хорує» (19). Іншими словами, варто припустити, що всіма цими людьми — і такими досвідченими, як М. Грушевський, і порівняно молодими, як М. Шраг — керувало почуття любові до своєї Батьківщини, надія на те, що вони можуть прислужитися їй і в умовах радянської влади.

Життя емігранта — далеко не мед, і за давнини смуток проривається навіть у М. Шаповала, коли він пише: «Кожному аж до фізичного болю хочеться додому, але не кожний має на те моральне право» (18).

Про те, як жилося М. Шрагу в радянському Харкові, достовірних даних немає. Можна припустити, що він, як і його товариші по партії, ніякої політичної діяльності не провадив, вів скромне життя звичайного радянського службовця. Але нікого з них це не врятувало від переслідувань.

Микола Шраг працював заступником начальника управління ВРНГ УСРР у Харкові, коли розпочалися арешти у справі так званого «Українського Національного Центру» (УНЦ)... Його заарештували 1 березня 1931 року. Про законність арешту говорити не варто. Шрага звинуватили в тому, що він входив до повстанської трійки, чи навіть центру контрреволюційної організації (20, с. 88, 97). У розпорядженні авторів є слідча справа на «члена керівного центру контрреволюційної організації «Український національний центр» Шрага Николая Ильича...», але не будемо цитувати з неї. Все, що можна сказати про документи такого роду, вже сказав С. Білокінь. «Не було б страшнішої лектури, якби отак, без коментарів і ґрунтовного джерелознавчого аналізу узяти й опублікувати протоколи їхніх допитів, — писав цей сучасний дослідник про інших жертв сталінських катівень, — і відразу хочеться додати — не було б більшої неправди про цих людей» (21). Вже оприлюднені і свідчення самого М. Шрага, дані в березні 1965 р. Він заявив: «На слідстві у 1931 році до мене застосовувалися заборонені методи слідства. Часті допити у нічний час, стояння на ногах під час допитів, крики і образи слідчих Пустовойтова, а інколи Когана фізично і морально змучили мене і деморалізували. Окрім того, під час мого арешту померла моя дочка, що завдало мені великої травми... Ні про яку організацію я нічого не знав, шкідництвом і підготовкою повстання не займався. На вимогу слідчих я назвав учасниками контрреволюційної організації колишніх членів УПСР, своїх знайомих... Відвідування та зустрічі у домашніх умовах з приводу різних сімейних урочистостей зі своїми товаришами... я видавав як наради учасників контрреволюційної організації» (29, с. 83—84).

У лютому 1932 року М. І. Шрага було засуджено до 6 років ув'язнення, але у жовтні 1933 року колегія ОДПУ переглянула вирок у бік пом'якшення. Миколу Ілліча звільнили із тюрми і відправили на заслання до Саратовської області.

Слушно зауважив Ю. Шаповал, що справу «УНЦ» слід розглядати як один із вирішальних кроків у сталінській протидії «українізації», як «етап в знищенні тих інтелектуальних сил, котрі були носіями національного відродження України» (20, с. 97).

З 50 осіб, що проходили у цій справі, всі були приречені на смерть, і майже всі загинули (6, с. 128), а Микола Шраг вижив, і в цьому відношенні його доля є унікальною. Багато людей в свій час навіть уяви-

ти не могли, що Шраг міг вціліти. Такий тонкий знавець харківських в'язниць 30-х років, як О. Семененко писав: «Даремно було б шукати в харківських тюрмах 1937 р. Голубовича, Шрага чи Ю. Мазуренка» (22), підкреслюючи, що всіх лідерів есерів та ескеків вже давно ліквідували.

Але всупереч всьому Шраг уникнув повторного арешту, а, отже, і смерті.

Після звільнення із заслання він переїздить до Ростова. Згідно з записами в автобіографії, він змінив чимало місць проживання та роботи (2), доки не приїхав до Львова у 1945 році. Тут нарешті Миколі Іллічу вдалося завершити свою вищу освіту і одержати диплом по спеціальності: економіст. З 1947 року він остаточно пов'язав своє життя з викладацькою та науковою роботою: у Львівському політехнічному інституті пройшов шлях від старшого викладача до доцента, а потім і професора вузу. У 1969 році в московському видавництві «Економіка» вийшла його монографія «Промышленные комплексы. (Теоретические очерки)». Крім того, Микола Ілліч — автор низки наукових публікацій з проблем економіки.

Помер М. І. Шраг 1 лютого 1970 року у Львові, похований на Личаківському цвинтарі.

Таким був життєвий шлях нашого земляка, одного з наймолодших керівників Центральної Ради, що якимось дивом вцілів під час сталінського терору.

Донька Миколи Ілліча розповіла одному з авторів даного нариса, що про головні віхи життя батька вона нічого не знала, але коли родина переїхала до Львова, він віддав її до української школи, прагнув навчити говорити по-українськи.

Про своє минуле та долю рідного народу він, поважний професор, мабуть, згадував і говорив під час спільних прогулянок по місту із видатним істориком сучасності Іваном Петровичем Крип'якевичем. Інший історик — Ярослав Дашкевич засвідчив, що дещо про М. С. Грушевського дізнався саме із розмов із Шрагом (23).

Судячи по всьому, незважаючи на поневіряння, на необхідність приховувати деякі сторінки свого життя, щоб не наражати на небезпеку своїх близьких, Микола Ілліч ніколи не забував і не зрікся своєї молодості, обпаленої революцією, назавше залишився патріотом своєї Батьківщини.

Джерела та література

1. Стрішенець Н. Взірець справжнього професіонала//Українська культура. — 1992. — № 6. — С. 10.
2. Особистий архів М. І. Шрага. Автобіографія М. І. Шрага.
3. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр. — Нью-Йорк: вид-во Чарторйських, 1969. — Т. I—IV.
4. Грушевський М. Спомини//Київ. — 1989. — № 8. — С. 109; Винниченко В. Щоденник//Київ. — 1990. — № 9. — С. 114.
5. Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. Т. I. Доба Центральної Ради//Прапор. — 1990. — № 11—12; Березіль. — 1991. — № 1—12; 1992. — № 1—2.
6. Шаповал Ю. I. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). — К., 1994.
7. Винниченко В. Відродження нації. — К., 1990 (Репринтне відтворення видання 1920 р.). — Ч. I. — С. 337—338.
8. Шраг М. Хто як розуміє...//Черніговська Земська газета. — 1917. — 27 лютого (№ 48). — С. 11—12.
9. Черніговська Земська газета. — 1918. — 13 грудня (30 листопада). (№ 93—94).
10. Шраг М. Що таке Український Національний Союз//Чернігівщина. — 1919. — 2 січня (№ 2).
11. Чернігівщина. — 1919. — 5 січня (№ 5); 12 січня (№ 7).
12. Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: між історією і політикою//Український історичний журнал. — 1991. — № 4. — С. 57.
13. Вісник УНР (Вінниця). — 1919. — 19 лютого (ч. 8).

14. Суровцева Н. Життя Надії Суровцевої, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчяй Магаданської області // Наука і культура. Україна. Щорічник. — К., 1990. — Вип. 24. — С. 485, 496—497, 510.

15. Потульницький В. А. Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919—1924 рр.) // Український історичний журнал. — 1992. — № 2.

16. «Борітеся — поборете!» (Відень). — 1920. — № 2. — С. 18—50; 1920. — № 3. — С. 44—47; 1921. — № 7. — С. 1—10.

17. Овчарський Евг. По похилій площі. Записки журналіста. — Мюнхен: Видавництво «Дніпровська хвиля», 1969. — Т. 2. — С. 226—227.

18. Шаповал М. Політична смерть М. Грушевського // Розбудова держави. — 1994. — № 3. — С. 59.

19. Цят. за Шевченко Ф. Н. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. — 1966. — № 11. — С. 22.

20. Шаповал Ю. І. Україна 20—50-х років: сторінки нещасливої історії. — К., 1993.

21. Білокінь С. Смерть Миколи Касперовича // Розбудова держави. — 1992. — № 2. — С. 49.

22. Семененко Ол. Харків, Харків... Спогади емігранта // Березіль. — 1991. — № 10. — С. 100.

23. Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський. Інтерв'ю // Наука і культура. Україна. — 1989. — Вип. 23. — С. 200.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА: НЕВІДОМІ СТОРІНКИ

Віктор Ємельянов

УКРАДЕНА СЛАВА

Правда про події і факти, що стосується історії партизанського руху в нашому краї, довгий час перебувала під вагою брехні, нагородженої офіційною партійною номенклатурою. Першу роль у перекрученні тієї страшної дійсності зіграв двічі Герой Радянського Союзу О. Ф. Федоров. Сам він все життя переслідував командира з'єднання «За Батьківщину!» Героя Радянського Союзу Бовкуна Івана Михайловича тільки за те, що той не змирився з партійною брехнею і не припиняв боротьби за свою честь і честь своїх бойових товаришів-партизанів.

Після закінчення війни Федоров видав мемуари «Підпільний обком діє», в яких не знайшлося місця ні правдивій історії з'єднання «За Батьківщину!», ні його командира. Цієї честі був удостоєний тільки перший секретар Носівського райкому партії: «У Носівському районі велику роботу по створенню підпільних організацій провів секретар райкому партії товариш Стратілат, один із талановитих партизанських командирів. Задовго до окупації він викликав у райком усіх комуністів, які виявили бажання лишитися у підпіллі, і розіслав по селах, де їх ніхто не знав. Там товариші зайняли другорядні посади в сільських Радах, колгоспах, лікарнях. Люди ці організували явочні квартири, згуртували навколо себе актив опору».¹

Ось як добре все вийшло на папері у Федорова, але чи так було це в дійсності? Колишні партійні архіви розкривають свої таємниці, які довгий час зберігалися під грифом «Сов. секретно», і документи, які стали доступними зараз, дозволяють встановити істину. На все приходить свій час.

Осінь 1941 року на Чернігівщині... Червона Армія відступає, і на території Чернігівської області в спішному порядку створюються підпільні райкоми і міськкоми партії, закладаються партизанські бази. Федоров, виконуючи директиви ЦК КП(б)У залишає для підпільної роботи в тилу ворога, в першу чергу, тодішню партійну номенклатуру, що не мала ніякого поняття про майбутню боротьбу. Прийшов час не на словах, а на ділі підтвердити свою гарячу любов до свого народу.

Перший секретар Носівського райкому партії не був винятком. Після закінчення Ніжинського педагогічного інституту працював учителем, служив в армії, а з 1932 року — на партійній роботі. Саме йому доручає Федоров організацію підпільного партизанського руху на Носівщині. У 1943 році Стратілат у своєму звіті в ЦК ВКП(б) в Москві досить детально описує цей період: «Обком партії дав мені план, по якому я повинен був створити одинадцять підпільних організацій. Чому саме одинадцять, я не знаю. Я подзвонив до секретаря обкому і спитав: «Створювати мені організації із місцевих людей чи з людей нових, яких ніхто не знає?». Мені відповіли із обкому: «Комплектуйте на місці із своїх людей».²

Стратілат починає виконувати цей наказ, але в останній момент, зрозумівши його нерозумність, робить все навпаки. Але, на жаль, час вже було втрачено, потрібних людей підібрати не вдалося. У цьому ж звіті він був змушений написати гірку для себе правду: «Треба сказати, що більшість із цих товаришів після приходу німців, на мій сором, втекли».³ Але як склалася доля більшості партизанських керівників, залишених в Ніжинському та Носівському районах для розгортання партизанської і підпільної діяльності по особистому наказу Федорова?

І на це питання дає досить чітку відповідь уже вищезгаданий звіт Стратілата: «Секретар підпільної організації на Носівському цукровому заводі не витримав і втік. Третій секретар Носівського райкому партії пішов із загону відвідувати сім'ю і не повернувся. Переховувався в Прилуцькому районі, фашисти викрили і розстріляли. Другий секретар до весни 1943 року просидів у підвалі. Перший секретар Остерського райкому партії відсиджувався у лісі. З ним було всього 12 чоловік. Самусь — секретар Ічнянського райкому партії, весь час ховався. Інструктор Чернігівського обкому партії Нікон — збирався весною 1942 року виїхати в Німеччину. Мої хлопці витягли його із команди. Другий секретар Бобровицького райкому партії пішов у поліцію і здався — розстріляний фашистами. Сергієнко — інструктор обкому — я казав йому, що ти повинен показати приклад, а він махнув рукою і щез. Герасименко перший секретар Ніжинського міськкому партії зник з перших днів окупації, мабуть, загинув».⁴

Щодо Герасименка Стратілат помилився. Він був призначений командиром Ніжинського партизанського загону, але в останній момент, зіславшись на хворобу, передав командування своєму заступнику і непомітно виїхав з міста. А партизани вийшли в ліс, але, не маючи чіткого плану дій, не знаючи, де знаходяться бази, були змушені приєднатися до відступаючих частин Червоної Армії.

У боях під Пирятином багато з них склали голови. Всі вищевикладені факти підводять до одного висновку — майже всі партійні кадри, залишені в тилу ворога на території Ніжинського і Носівського районів, не виконали покладені на них обов'язки, і це, в кінці кінців, привело до краху. Потрібно було починати все з початку. Не краще починались справи в Носівському партизанському загоні. Стратілат виводить в ліс 200 чоловік, але в перші дні окупації більша частина їх розходиться по хатах. Залишається всього 60 чоловік, але і серед них його авторитет падає, накази не виконуються.⁵ Не маючи досвіду партизанської боротьби, Стратілат не може вивести невеликий загін із-під ударів поліції. Починається сурова зима 1941—1942 років, яка посилює страждання людей. Становище склалося катастрофічне і не було зв'язку з обласним загonom. Демченко, зав. військовим відділом обкому партії, який відповідав за зв'язок з Федоровим, пішов до своєї сестри у Бобровицю, зіславшись на хворобу. Попудренко відмітив у своєму щоденнику від 20.07.1941 р.: «Демченка відпустив із загону, весь час нив».⁶ Там на горищі він «прохворів» півтора року і знову з'явився у з'єднанні влітку 1943 року. Цей «партизан і підпільник» без докорів сумління напише у своєму звіті в 1944 році: «Дякуючи моїй роботі жителі вулиць Фрунзе і Пролетарської (с. Бобровиця) узнавали дійсне становище на радянсько-німецькому фронті і вірили в близький прихід Червоної Армії».⁷

У розпал зими 1942 року Стратілат був змушений розпустити загін до весни. Але і весна 1942 року не принесла суттєвих змін в становище загону. По наказу Стратілата на збірний пункт з'явилося ще менше людей — всього 50 чоловік.⁸ Недалі сутички з поліцією сповнили партизан невірою в свої сили, ними все більше оволодівала апатія. У цей час в загоні з'являється капітан Бовкуш із своїми товаришами по зброї. Іван Михайлович випив повну чашу гірокот 1941-го року.

Він був кадровим офіцером. Народився в 1908 році в сім'ї козака на Кубані. У 1927 році добровільно йде служити в Червону Армію і через деякий час його направляють учитись у Владикавказьке піхотне училище, яке закінчує у травні 1931 року. На початку війни він уже капітан, служить на західному кордоні, де й приймає перший бій з фашистами. Після закінчення війни Іван Михайлович у своїй автобіографії згадає той страшний час: «В урочищі Вільнокостянтинівське я одержав наказ зі своїм батальйоном зайняти участок оборони на лівому березі річки Стир... держали оборону сім днів, після чого відступили... Начальник штабу був убитий у бою, і з липня 1941 р. командиром 19-ї танкової дивізії генерал-майором Семенченком я був призначений командиром 19-го мотострілкового полку». У районі міста Дубно дивізія, в якій служив Іван Михайлович Бовкун, була оточена і розбита, а сам він разом з друзями намагається дійти до лінії фронту. Чудом уник смерті, приходить у місто Ніжин з надією знайти тут ще раніше евакуйовану сім'ю.

Фронт відсунувся далеко, і Бовкун стає членом підпільної організації в Мачульському. Після невдалої спроби підірвати міський театр, організацію видає зрадник, і підпільники, що уникли арешту, йдуть в партизани. Те, що побачив Бовкун в партизанському загоні під командуванням Стратілата, неприємно вразило його. Повна бездіяльність, повна відсутність дисципліни, нерішучість самого Стратілата. З цього приводу у них починаються конфлікти з Бовкуном: «Бовкун з перших днів поставив себе так, що я — кадровий командир, — а тут якісь секретарі райкомів будуть мною командувати». Чергова невдача в бою, і колишні оточенці вимагають переходу лінії фронту. Стратілат був змушений підкоритися більшості. Але і в цьому носівських партизан чекала невдача: в бою під селом Гусявкою загинув розбитий. Уцілілі партизани невеликими групами повертаються назад. Одинадцять із них вибирають командиром Бовкуна. В історії партизанського руху на Носівщині починається новий період.

З першого дня командування Бовкуна хвилювало питання: де дістати зброю, боеприпаси і вибухівку? Відсутність всього цього була справжньою бідю, а поряд — в Бобровицькому лісі — відсиджувалися Бабич і Брусилонець зі своїми людьми. Вони мали зброю, але активних дій не розпочинали, чекаючи вказівок від Федорова, а так як їх не було, займалися ревізицією продуктів харчування в ближніх селах. На пропозицію Бовкуна об'єднатися вони відповіли відмовою. Восени 1942 року були потрібні швидкі і рішучі дії. На засіданні партизанського бюро в складі Бовкуна, Гонти, Кяхтенка, Сенік, Лупало, Кусова, Хуторної, Іванова було прийняте рішення розстріляти Бабича і Брусилонця, якщо вони ще раз відмовляться від об'єднання в єдиний загін, і після того, як ці переговори не вдалися, Бовкун і Кяхтенко власноручно розстрілюють ставлеників Федорова. Їхні люди приєднуються до основного загону, а зброю отримує група колишніх військовополонених, звільнених з полону. Вони і склали основу майбутнього партизанського з'єднання «За Батьківщину!».

Фашисти невдовзі це відчули на своїй шкірі. Летіли під укіс військові ешелони, підірвані автомобілі, горіли поліцейські дільниці по селах.

Бовкун одержує підтримку в своїх діях від представника ЦК КП(б)У Я. Авдієнка, який десантувався в районі Носівських лісів. Звіт Якова Романовича чітко прояснює ситуацію, яка склалася в Носівському районі восени і зимою 1942 року: «18.10.1942 р. я прибув в село Григорівку Кобижчанської сільради. Тут зустрівся з одним комуністом Давиденком Іваном, у якого взяв про те, що всі комуністи, які залишалися в тилу ворога, зареєстровані у німецькій жандармерії і ходять відмічатись кожної суботи, і узнав, що у Кобижчанських лісах є група партизанів, які почали свої дії. 14.11.1941 року зустрівся

з Бовкуном і його товаришами. Ця група нараховувала 47 чоловік.¹¹

Якова Романовича дуже хвилює доля Стратілата, який продовжує переховуватися невідомо де. Він наказує його знайти, і в січні 1943 року колишнього командира вдалось відшукати у Носівських лісах. Я. Авдієнко так відзначив цю подію в своєму звіті: «Була знайдена група Стратілата в кількості 8 чоловік. Активних дій не було. Були пропозиції об'єднатись з Бовкуном».¹²

Невдовзі, дякуючи Бовкуну і його товаришам, партизанський загін стає грізним військовим з'єднанням, в якому діяла тверда дисципліна. Все життя партизан регламентувалося наказами командира. Ось деякі з них: «Не допустити ні в якому разі випивок», «При накладенні того чи іншого дисциплінарного стягнення — це строгість і чуткість одночасно — повинно враховуватися більше, ніж в Червоній Армії», Вища міра кари (розстріл) застосовується командиром підрозділу або загону як крайня міра, що стосується невинуватих, які здійснили дуже тяжкі злочини (зради, невиконання присяги, барахольство, свідомо дискредитація загону)».¹³

По кожному окремому випадку, вказаному в присязі, проводилося розслідування і тільки після цього вносився вирок.

(Наприклад, комуніст Лупало був розстріляний за втечу з поля бою, рядовий Ніколаєв — за мародерство). Не всім це подобалося, але більшість партизан вірили Бовкуну, як Богу, і на це були причини. За 8 місяців з початку 1943 року партизани знищили 6000 ворожих солдатів і офіцерів, 69 ешелонів і бронепоезд «Адольф Гітлер».¹⁴ Тільки восени 1943 року було встановлено зв'язок з «Великою Землею» і на партизанський аеродром приземлився перший транспортний літак. На ньому разом з пораненими вилетів до Москви і Стратілат, в той час уже комісар з'єднання. Прозвітувавши про свою діяльність в ЦК партії у Москві, він виїхав у відпустку до своєї сім'ї і в дорозі зник. Загадкова історія...

А проте, давайте проаналізуємо факти. Автор уважно перечитав звіти Стратілата про діяльність партизанського з'єднання «За Батьківщину», які він пред'явив у Москві у відповідні партійні і військові органи. Складається враження, що він намагався перебільшити свою роль в організації і керівництві партизанського з'єднання і одночасно зменшити заслуги І. М. Бовкуна як командира. У деякій мірі це йому вдалось. Про це свідчать такі факти. Начальник медичної служби партизанського з'єднання, нині проживаючий в селі Григоровка, згадує: «Після боїв за Дніпро я був направлений супроводжувачим з нашими пораненими в підмосковні госпіталі. Раптово в одному з них я зустрів наших партизан, які прилетіли раніше до Москви разом із Стратілатом. Вони розповіли про те, що їх відвідав комісар у офіцерській формі з капітанськими погонами. Відповідаючи на їх запитання, Стратілат повідомив, що більше в з'єднання не повернеться, так як одержав нове відповідальне завдання. А поки він іде у відпустку до сім'ї». Після цього його більше ніхто не бачив. Самого Бовкуна дуже цікавили причини зникнення комісара з'єднання. Колишній партизанський командир, відомий український письменник Ю. О. Збанацький розповів автору ще один цікавий факт. Під час зустрічі М. С. Хрущова з партизанськими командирами І. Я. Бовкун задав таке запитання: «Де мій комісар?». Хрущов ніяк не відреагував на це, на наш великий подив, — згадував Збанацький. Другий раз повторити запитання Бовкун не наважився.

Якщо зіставити всі ці факти, то запрошується один висновок — зникнення Стратілата пов'язане з виконанням завдання радянської розвідки. Випадкові підтвердження цієї гіпотези автор знайшов в архівах колишнього КДБ, де він вивчав особисту кримінальну справу Бовкуна. Слідчі МДБ звинувачували колишнього партизанського командира в усіх гріхах, але долю Стратілата якось дивно обходили, хоча наклеп-

ники хотіли зв'язати зникнення комісара з'єднання з так званою «терористичною діяльністю» Бовкуна.

Сам І. М. Бовкун незадовго до своєї смерті схилився до цієї гіпотези: «Не виконав завдання, провалився, загинув сам і згубив людей, а КДБ має, мабуть, якісь підстави про це мовчати». До кінця прояснити цю історію можна буде тільки тоді, коли знайдуться відповідні документи в архівах КДБ.

Бовкуну і в сні не могло приснитися, що через деякий час після війни його звинуватять в підготовці і проведенні «вбивства Стратіда-та». А партизанські будні йшли тим часом своєю чергою. Невдовзі був одержаний наказ УШПР вийти до Дніпра, захопити переправи і утримати їх до підходу частин Червоної Армії. Наближався час звільнення Києва. Скоро надійшов ще один наказ: після забезпечення переправ прорватися в тил німців і вийти в район Дрогобича для дальшої партизанської боротьби. При цьому обіцяли забезпечити необхідним озброєнням і продуктами. З'єднання в складі двох полків з честю виконало наказ УШПР, в тяжких боях утримало переправи, запла-тивши за це великою кров'ю. Про те, що дійсно відбувалося в цей час на березі Дніпра і в якому становищі опинилися партизани з'єднання «За Батьківщину!», красномовно свідчать радіограми Бовкуна в Центральний штаб:

20.10.43. Забезпечую переправу через Дніпро. Озброєні погано.

28.10.43. В Військову Раду XIII Армії. Не можу вийти в тил ворога. На даний момент відсутні боєприпаси і зброя. Люди голодні і досі голодують. Прошу допомогти. (Відповіді не одержав — написано рукою командира).

В той же день: Хрущову, Строкачу. «Поніс значні втрати, з 21 вересня люди буквально голодують. Ніхто ніякої допомоги не надає. Вважаю, що це насмішка над партизанами».

29.10.43. «З'єднання в кількості 5500 чоловік — не пішак на шаховій дошці. Боєприпасів немає. Продовольства немає. Чекаю вказівок».²⁵

Одне слово, з'єднання «За Батьківщину!» після того, як воно виконало завдання, було кинуте напризволяще. Бовкун губився в здогадках про долю III полку, який не прийшов у район бойових дій всього з'єднання. Призначений І секретарем Чернігівського обкому партії Кузнецов наказав розформувати полк в той час, як всі інші партизани затримували атаки фашистських військ на Дніпрі. Це був злочин, але у Кузнецова були свої думки з цього приводу. Бовкун передає ще одну радіограму в партизанський штаб Строкачу, де погрожує самовільно зняти з'єднання з позицій і після цього йому було дозволено відвести війська в Носівські ліси. Після поховання загиблих, з'єднання 17 жовтня 1943 року було розформовано. Бовкуна і командирів I і II полків Симоненка та Шеверьова викликали в Харків для оформлення звіту про бойову діяльність з'єднання. Там і відбулося перше зіткнення командира з офіційною владою.

Із листа Бовкуна Хрущову в 1959 році: «Ми подали списки кращих партизан для заповнення нагородних листів. Працівники відділу кадрів ЦШПР Дрожжин, Найден, розглянувши списки, викреслили з них майже всіх партизан, які прийшли в з'єднання із оточення, із полону, концтаборів. Це були люди з «вадою». Так були відкинуті геть численні відважні патріоти. Несправедливості я не міг стерпіти. Схопивши покалічені списки, я порвав їх і пішов, не був присутнім при подальшому обговоренні».²⁶

Але тоді йому пробачили непокірність, і через рік, в 1944 році, Бовкуну, Симоненку і Шеверьову було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Іван Михайлович продовжує воювати, керував штабом партизанського руху при Військовій Раді I-го Українського фронту. Під його командуванням формуються партизанські загони в Україні, Румунії, Чехословаччині. А в кабінетах Чернігівського обкому партії йшла повним ходом робота по фальсифікації історії партизанського з'єднання «За Батьківщину!». У партчинош були вагомі причини, щоб старатися. Треба було довести, що об'єднання організоване і діяло під керівництвом підпільного обкому партії і особисто самого Федорова. Вся ця брудна метушня втілювалася в офіційний партійний документ:

«Офіційна довідка про організацію з'єднання «За Батьківщину».

...Слід вважати, що вся підготовча і організаторська робота по створенню і об'єднанню підпільного РККП(б)У, підпільних організацій і партизанського з'єднання «За Батьківщину!» проходила безпосередньо під керівництвом секретаря РККП(б)У Стратілата».¹⁷

Знайшлися і «скривджені» серед партизан, які використали ситуацію для зведення рахунків з колишнім командиром. Шевчук склав прямий донос: «Слід відмітити, що Бовкун партійну організацію не визнавав».¹⁸

Колишній секретар парторганізації з'єднання Кяхтенко звалив на голову Бовкуна стільки брехні, що вистачило б на декілька чоловік. Він був звільнений Бовкуном з комісарства за те, що силою зганяв людей в загін. А свою тактику Кяхтенко пояснював так: «Треба було викликати терор, щоб люди відчували і йшли в ліс».¹⁹

І він так робив. Перший секретар Щорського райкому партії В. І. Конон так описав діяльність Кяхтенка у своєму звіті: «В 1941 р. Кяхтенко провів збори в селі Кобижця. Після яких було заарештовано 100 чоловік, багато розстріляно».²⁰ Проводячи відкрито ці збори, він добре розумів, що фашисти знищать його слухачів. Таким чином він викликав ненависть місцевого населення до фашистів. Рідні загинили по той день проклинають його. Кяхтенко зненавидів І. М. Бовкуна після того, як той зняв його з комісарської посади. Вже в 1944 р. Кяхтенко заявив працівникам обкому партії: «Ми були ворогами з Бовкуном. Я хотів його вбити..., морально він мене вбив. Це Бонапарт, а не комуніст. Німці почали видавати накази про арешти колишніх військовополонених. Ось ці дії і загнали його в ліс. Бовкун випадковий партизан... Стратілат боявся, що він його вб'є. Він не хотів виходити на Дніпро».²¹

Брудна брехня не принесла удачі самому Кяхтенку, і в 1946 році, заплутавшись у своїх власних справах, він застрелився.

З допомогою брехунів на Бовкуна збирається «компрокат», який в кінці кінців виріс у грізне звинувачення: «був гестапівським шпигуном і після вступу в загін займався грабунком місцевого населення, пропагуючи антирадянські настрої, проводив серед партизан дезорганізаційну роботу, агітував партизан припинити боротьбу в тилу ворога і здати партизанський загін німцям, потім шляхом терористичних дій захопив керівництво партизанським загonom, розстрілявши при цьому ряд партизанських керівників і під загрозою розстрілу примусив приєднатися до себе загони Симоненка та Стратілата».²²

Крім цього, проти Бовкуна було висунуто звинувачення у сприянні зрадникам Батьківщини, місцевим поліцейським. Цей факт вимагає додаткового пояснення.

Місцева поліція являла для партизан велику загрозу. Поліцаї, добре знаючи місцевість і місцевих людей, могли надавати окупантам допомогу в боротьбі проти партизан. Деяка частина цим і займалася.

Бовкун не хотів усіх підганяти під одну риску. Він розумів, що в поліцію потрапляють далеко не всі добровільно. Саме тому він давав їм шанс вийти на вірну дорогу.

Весною 1943 року, коли з'єднання набирало сил, у навколишніх селах була розклеєна така відозва:

«Працівники поліції!

Ми знаємо і віримо, що більшість із вас хоча і зробили глибоку помилку, йдучи на службу до німців, але все-таки, ще не повністю втратили совість і честь, не зовсім ще забули почуття відповідальності перед своїми братами і сестрами, перед своєю Батьківщиною. Тому ми ще раз і в останнє звертаємося до вас із закликом негайно, ще поки не пізно, припинити працювати на Гітлера, доведіть, чим можете, що на ділі можете виправити свої помилки. Із зброєю в руках ідіть в наші ряди, ряди червоних партизан... Переходьте негайно, ваше подальше зволікання — злочинне!»²³

Першими відгукулися на це звернення носівські поліцаї на чолі із своїм начальником Бувайликом. Вони перебили німецьку охорону в'язниці в Носівці і звільнили ув'язнених. Колишніх поліцаїв неодноразово перевіряли пізніше в бойових операціях, і вони вважалися повноправними партизанами. Фашисти жорстоко розправлялися з сім'ями колишніх поліцаїв. Наприклад, 3—10 серпня 1943 року мадяри і фашистські жандарми вчинили криваву розправу над жителями с. Олишівка за те, що місцева поліція пішла в партизани. Всього в з'єднанні було 50 колишніх поліцаїв. З тими, хто все-таки до кінця йшов з фашистами, розправа була дуже сувора.

Одна із багатьох вдалих операцій проти зрадників була проведена партизанами в Бобровиці. У грудні 1942 року з партизанською розвідкою встановив зв'язок писар поліцейської дільниці Кобижчи Іван Васечка. Саме він і повідомив, що в травні 1943 року буде проведено збір всіх начальників поліції округу в Ярославці. Васечка роздобув спеціальні перепустки і план оборони села. Операцією керував сам Іван Михайлович Бовкун. Васечка провів партизан у село.

Більша частина зрадників була знищена, а 13 взяті в полон. Сам Васечка після цих подій пішов у партизани.

Після того, як з'єднання було розформовано, колишніх поліцаїв НКВС відправив у штрафні батальйони. Сталіністам не було часу розбиратися в людських долях.

Всі ці дії Бовкуна як командира з'єднання були кваліфіковані в 1946 році, як «сприяння зрадникам Батьківщини».

Закінчувалося все звинувачення самим гідним подиву маразмом: «...не виконав наказ ЦК ВКП(б)У про організацію переправ на річках Дніпро, Десна, Прип'ять».²⁴

Вся брехня була викладена в досьє в Управлінні контррозвідки Московського військового округу, і 10 квітня 1946 року відбувся арешт Бовкуна, якого помістили в камеру-одиночку у внутрішній в'язниці на Луб'янці. Почалися виснажливі допити по 10—12 годин на добу. Незважаючи на катування і-тортури, Іван Михайлович доводить свою невинність, і слідство поступово заходить в глухий кут.

12.06.1948 р. з Бовкуна І. М. було знято звинувачення у співробітництві з фашистською розвідкою, але його продовжували звинувачувати безпідставно у розстрілах партизанів. Ці звинувачення були конкретизовані в звинувачувальному вироді від 16 липня 1946 р. за підписом самого генерала-полковника Абакумова, всесильного міністра Державної безпеки Радянського Союзу. Він же і запропонував міру покарання: «5 років таборів».²⁵

Через декілька місяців того ж 1948 р. справу І. М. Бовкуна вивчив військовий прокурор Радянського Союзу генерал-лейтенант Афанасьєв і виніс свою постанову: «Справу по відношенню Бовкуна І. М. за відсутністю доказів припинити. І з-під варті звільнити».

Абакумов та його слідчі опинились в скрутному становищі. Військова прокуратура не хотіла здавати їм Бовкуна, і тоді вже заступ-

ник Абакумова генерал-полковник Селівановський направляє декларацію генеральному прокуророві Радянського Союзу Сафонову, в якій заявив: «Бовкун повинен нести кримінальну відповідальність».²⁶

Паперова дуель між двома міністерствами продовжувалась 2 роки, а Іван Михайлович увесь цей час був на Луб'янці в камері. На кінець було прийнято «компромісне» рішення: 14 серпня 1950 р. йому виносять вирок: 5 років таборів і тут же оголошують про амністію. Після 4 років допитів, катувань і знущань змучений Іван Михайлович виходить на волю.

Тюрма його не зломала. І з неї вийшов ярий антисталініст, з твердим бажанням боротись за правду до кінця. Почувши в 1953 р. урядове повідомлення про смерть Сталіна і, побачивши, як люди плачуть на площі Б. Хмельницького в Києві, він голосно заявив: «Не треба плакати, треба радіти і сміятись». Перелякани друзі з великими труднощами умовили Івана Михайловича замовкнути і піти з площі.

Після смерті Сталіна військова прокуратура СРСР його повністю реабілітувала. «Хрущовська відлига» зародила надію на справедливість. Іван Михайлович пише свої спогади під назвою «Солдати другого фронту», які вийшли в світ у 1957 році. Поява цієї книги сполохала Федорова і його компанію. Багато чого було там названо своїми іменами, що розходилося з тим, що писав сам Федоров у своїй книзі «Підпільний обком діє».

З яким задоволенням Бовкуна знову загнали в ув'язницю, але йшов уже 1959 рік, а не 46-й або 37-й. Було обрано інший шлях розправи з непокірними, більш «демократичний». У ЦК КП(б)У «полетіла» скарга від гурту «обурених партизан». Ось уривки із цього документа: «...Він заявляв: «Я, кадровий офіцер, не бажаю підкорятися команді секретаря райкому партії», «Вся його діяльність була спрямована на те, щоб стати на чолі загону, скомпроментувати тов. Стратілату...», «Бовкун розстріляв Бабича і Брусиловця... ми вважаємо це звичайним терористичним актом проти чесних радянських патріотів, достойних комуністів». Не забули і про чистоту соціалістичного реалізму: «...Радянська література цінна своєю правдивістю, своїм соціалістичним реалізмом. А книга Бовкуна далека від цього». Підписали цю фальшивку Симоненко — Герой Радянського Союзу, Ярмош — секретар Малодівницького РК КПУ, Ярмош, Шевчук, Потій, Погрібний, Новинський.²⁷

Це було початком атаки на Бовкуна та його книгу. У газеті «Дєнянська правда» від 29 березня 1959 року була надрукована стаття Короткова і Яременка «Витвір наклепника і кар'єриста», а 31 березня в газеті «Радянська Україна» з'явилась стаття самого Федорова «У спотвореному вигляді». В обох статтях на Бовкуна зрушився шквал старих і нових звинувачень. Особливо Федоров хотів довести, що книга «Солдати другого фронту» — «класичний зразок фальсифікації історії партизанського руху». На прикладі Стратілата Бовкун звинувачується в обмовленні партизанських керівників Чернігівщини, в применшенні ролі партії. Не посоромився Федоров заявити про те, що ніби то з перших днів окупації на Чернігівщині діяли крупні партизанські з'єднання. Бабич і Брусиловець, виявляється, не відсиджувалися в лісі, а «зуміли розгорнути активну політичну роботу серед населення, організувати бойові операції проти ворога».²⁸ Вся стаття була написана в такому дусі.

Наклепники досягли своєї мети — книгу вилучили і заборонили. Іван Михайлович звертається з листом особисто до Хрущова, в якому дає нещадну характеристику Федорову: «...Треба не мати ні краплі скромності, щоб настільки обнаглити в прагненні приписати собі те, що робилося ціною багатьох життів, беззавітних борців проти фашизму».²⁹

Після цього Бовкуна викликали в ЦК КП(б)У і виключили з партії.

Колишній партизанський командир до кінця свого життя боровся за правду, його «справа» розтяглася на десятиліття. У 1966 році видали партбилет, але замовчування його ролі в партизанському русі Чернігівщини вперто продовжувалося до кінця його життя.

Помер Іван Михайлович в 1988 році в м. Львові, так і не дочекавшись реабілітації своєї книги. Історія в кінці кінців розставляє все на свої місця. Фальшиві, дуті герої йдуть в небуття — туди їм і дорога. Але подвиг таких народних героїв, як Іван Михайлович, буде жити у віках, незважаючи на всі політичні бурі. Бо в усі часи героїство і чесне служіння своїй Батьківщині — вічна цінність. Саме на Носівщині, де воював Іван Михайлович Бовкун, де довгий час замовчувався його подвиг, необхідно встановити його бюст. Це буде вищим актом історичної справедливості.

м. Ніжин.

Джерела та література

1. Федоров А. Ф. Підпільний обком діє. — К., 1986. — С. 15.
2. Державний архів Чернігівської області. — Ф. 139, оп. 1, стор. 10—12.
3. Там же.
4. Там же.
5. Державний архів Чернігівської області. — Звіт про діяльність партизанського з'єднання «За Батьківщину». — Ф. 139, оп. 1, од. зб. 15, л. 4.
6. «Щоденник Попудренка». Державний архів Чернігівської області.
7. Державний архів Чернігівської області. — Ф. 139, оп. 1, од. зб. 25, л. 2.
8. Державний архів Чернігівської області. «Звіт про діяльність партизанського з'єднання «За Батьківщину». — Ф. 139, оп. 1, спр. 15, л. 6.
9. Кримінальна справа № 6147 на Бовкуна І. М. Архів СБ Росії м. Москви.
10. Державний архів Чернігівської області. — Ф. 139, оп. 1, од. зб. 40, л. 8.
11. Там же. — Ф. 133, оп. 1, од. зб. 40, л. 15.
12. Архів громадських об'єднань України. м. Київ. — Ф. 92, оп. 1, од. зб. 44, спр. 6, стор. 10.
13. Там же. — Справа 6, стор. 12.
14. Там же. — Справа 16, стор. 4.
15. Там же. — Справа 18, стор. 9.
16. Копія листа Бовкуна І. М. Хрущову М. С. Зберігається в фондах Ніжинського краєзнавчого музею.
17. Державний архів Чернігівської області. — Ф. 139, оп. 1, од. зб. 25, л. 35.
18. Там же.
19. Стенограма бесіди з Кяхтенком А. Ф. від 26.12.1944 р. Державний архів Чернігівської області.
20. Там же. — Ф. 139, оп. 1, од. зб. 13, стор. 11.
21. Стенограма бесіди з Кяхтенком А. Ф. від 26.12.1944 р. Державний архів Чернігівської області.
22. Кримінальна справа на Бовкуна І. М. № 6147. Архів СБ Росії м. Москви.
23. Архів громадських організацій України. — Ф. 92, оп. 1, спр. 14, стор. 16.
24. Кримінальна справа на Бовкуна І. М. № 6147. Архів СБ Росії м. Москви.
25. Там же.
26. Там же.
27. Державний архів Чернігівської області. — Ф. 139, оп. 1, спр. 10, стор. 12.
28. Газета «Радянська Україна» від 31.03.1959 р.
29. Копія листа Бовкуна І. М. Хрущову М. С. Фонди Ніжинського краєзнавчого музею.

У ГЛІБ ВІКІВ

Олег Васюта

МСТИСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ— ПЕРШИЙ КНЯЗЬ ЧЕРНІГІВСЬКИЙ

На превеликий жаль, постать Мстислава Володимировича не найшла гідного місця у працях істориків, де про нього згадують чи на тлі якихось подій, чи він знаходиться в тіні своїх братів Ярослава Мудрого і Святополка Окаянного, хоча нічим їм не поступався. Навіть літописи, кладові пам'яті нашого народу, приділяли цьому князю дуже мало своїх рядків. А хотілося б знати набагато більше про людину, яка піднесла Чернігів на друге місце серед міст тогочасної Русі.

У цій статті я спробую більш повно висвітлити життя та діяльність першого чернігівського князя.

Народився Мстислав від шлюбу, тоді ще новгородського, князя Володимира Святославича і полоцької княгині Рогніди.

Від Рогніди Володимир мав чотирьох синів та двох дочок: Ізяслава, Ярослава, Всеволода, Мстислава, Передславу та Премиславу.

Точної дати народження першого чернігівського князя літописи не подають, але її можна спробувати вирахувати гіпотетично.

Якщо рахувати всіх синів Володимира, то Мстислав був його шостим сином.¹ Він з'явився на світ між Святославом (від чехині Малфріді) і Борисом (від болгаринки). Святослав народився приблизно у 983—84 роках. Це виходить з того, що за Никонівським літописом у 1000 році в нього народився син Ян. Вірогідно, це була перша дитина і Святослав тоді мав 16—17 років, бо одружувались на той час у 14—15 років.

Борис та Гліб народилися від болгаринки, а значить не пізніше 989 р., бо в цей рік Володимир, вже охрещений, узяв шлюб з Анною, донькою візантійського імператора Романа II. Після охрещення, за християнськими законами, Володимир вже не міг мати декілька законних дружин. Борис народився десь у 987 р., Гліб — у 988 р., а Мстислав приблизно у 985—86 роках.

За активними печатками мав хрестильне ім'я Костянтин.

Дитинство та навчання молодого княжича, можна думати, пройшло у Києві при дворі батька.

Перша роздача княжих столів Володимиром своїм синам у літопису позначена 989 роком.² Але цей процес почався раніше. У той час княжичів садовили на столи у 14—15 років, а то й раніше (у 1034 р. Ярослав Мудрий посадив свого 14-річного сина Володимира у Новгороді). Значить, Вишеслав народився десь у 965—66 рр., сів у Новгороді у 981—82 роках. Ізяслав народився десь у 976 р., сів у Полоцьку у 990—91 рр., Ярослав народився у 977 р., сів у Ростові в 991—92 рр. Поступово Володимир давав стояти й іншим синам.

Я гадаю, що першим столом Мстислава була не Тмуторокань, як твердить літопис, а Чернігів. Це доводять пізніші події. Коли у 1024 р. Мстислав прийшов на Русь, то Київ його не прийняв і він сів «на столі в Чернігові».³ Та і далі, перемігши Ярослава в битві під Лиственном, не домагається Києва, який два роки стояв без князя. Складається

враження, що Мстислав прийшов на Русь за своїм наділом і бояри Чернігова вже знали його як князя, а отой похід до Києва був простою демонстрацією сили. А сила його була значною, про що свідчить звертання Ярослава про допомогу до варягів «за море». У В. М. Татищева є цікавий запис під 988 р., що Володимир дав Чернігів сину Вячеславу.⁴ Але сина з таким ім'ям у Володимира не було, мабуть, тут йшлося про Мстислава.

Та і сіверяни, які мужньо і завзято бились за Мстислава, мабуть, вже знали його як свого князя.

У Чернігові Мстислав сів десь у 1000—1001 рр. Приблизно через рік-два він одружився з Анастасією (ім'я з Любецького синодоку). Походження її невідоме.

Не знаю, як Мстислав вів себе у Чернігові, але у 1010 р., коли помер старший син Володимира Вишеслав у Новгороді, після нового переділу столів Мстислав чомусь отримує найвіддаленіше Тмутороканське князівство, як менший серед синів.⁵ Можливо, вже тоді Володимир, обравши свого улюбленця Бориса спадкоємцем, якого тримає при собі, почав найбільш небезпечних синів віддаляти від Києва. Лицар Мстислав, який був схожий на свого діда Святослава, не був потрібний у близькому Чернігові.

У Тмуторокань Мстислав поїхав вже із сином Євстафієм, який народився приблизно у 1002—1003 рр. З 1010 по 1022 роки літописи мовчать про Мстислава Володимировича.

15.08.1015 р. у Києві помер Володимир Святославович. І в тому ж році на Русі починається братовбивча масакра. Історики М. Ф. Котляр та В. А. Смолій твердять, що Володимир лишив своїми спадкоємцями Бориса і Мстислава.⁶ З цим погодитись важко, бо чому ж у 1010 р. Мстислав опинився в Тмуторокані за багато кілометрів від Києва?

Я гадаю, Мстислав, маючи досить не тверде становище у Тмуторокані, звідусіль оточеної ворожими кочівниками, знаючи, що за Ярославом стоїть могутній Новгород, який раніше посадив їхнього батька у Києві (за Святополком був польський король Болеслав, його тесть, і частина старих київських бояр, а у Бориса була батькова дружина), вирішив поки не втручатися у справи на Русі. Можливо, він мав обіцянки від братів про наділення землями, на що натякає його мирне посольство до Ярослава у 1023 р. про розподіл земель.⁷ Гадаю, це було умовою його нейтралітету.

Візантійський хроніст Скліца пише, що на початку 1016 р. візантійці воювали з кримськими хозарами. За його свідченням, візантійцям допомагав брат Володимира.⁸ Але, на той час, брати Володимира, як і він сам, були вже мертві. Можна думати, що це був якраз Мстислав, який мав тут своє безпосереднє зацікавлення.

Можливо, хозари загрожували кримським володінням Мстислава Володимировича — в такому разі краще мати слабкого сусіда. Війна закінчилася повним розгромом хозарів. Їх правитель потрапив у полон до греків. Мстислав же здобув доброго союзника — Візантійську імперію.

Влітку 1022 р. візантійський імператор Василь II пішов походом на абхазького царя Георгія I, можливо, з цим пов'язаний похід Мстислава проти касогів у цей же рік.⁹ Після вирішальної битви, де касоги зазнали нищівної поразки, а князь Мстислав, вбивши в двобої касозького володаря Редедю, набув слави могутнього ратоборця, він наклав на касогів дань і забезпечив свої східні кордони. На знак цієї перемоги він закрвав у Тмуторокані церкву Св. Богородиці.

За цей час вже згнули Борис, Гліб, Святослав, Святополк, а у Києві утвердився Ярослав, який володів майже всією Руссю, крім Полоцька, де сидів його племінник Брючеслав Ізяславич, і Пскова, де сидів брат Судислав.

Ярослав не поспішав поділитися землями з братами і племінником.

У 1021 р. полоцький князь Брячислав спалив Новгород, але Ярослав наздогнав його і розбив, але все ж таки, передав йому Усвят і Вітебськ, які, мабуть, перед тим були відібрані від Брячислава.¹⁰

У 1023 р. Мстислав послав до Ярослава послання про переділ батьківської спадщини, а можливо, і про виконання обіцянки періоду боротьби за Київ про наділення. Ярослав, почувавши силу, запропонував Мстиславу тільки Муром. Тмутороканський князь лишився незадоволенним і почав готувати полки.

У січні 1024 р. Мстислав з великим військом, в якому були касоги і хозари, рушив на Київ, перед тим домовившись про мир з печенігами, про що свідчить вільний перехід Мстислава через степи. У Тмуторокані лишився син Євстафій (одружився десь перед 1020 р., дружина невідома).

Час для походу було вибрано вдало, бо Ярослава не було у Києві. Він усмиряв суздальських волхів і перебував у Новгороді, ніяк не сподіваючись нападу брата.

Вже в березні 1024 року Мстислав підійшов до Києва, який зачинився і не прийняв його. Але сідати у Києві не входило в плани тмутороканського князя, і він, продемонструвавши свою силу, сідає у Чернігові, який приймає старого князя.

Ярослав не хотів втрачати Чернігів і, з'єднавшись з варягами під проводом Якуна, рушив восени 1024 року проти брата.

Мстислав, додавши до війська сіверян, рушив проти Ярослава.

Обидва війська зішлись біля Листвена. Тут Мстислав виявив себе як добрий полководець. У центрі він поставив піших сіверян, а на флангах кінну дружину. Битва розпочалася вночі під дощем і блискавкою. І була «січа сильна і страшна». Обходом з флангу Мстислав розбив військо брата. Ярослав і Якун втекли до Новгорода.

Захистивши свої права на здобуті землі та розбивши Ярослава, Мстислав запропонував брату замиритися і поділити Русь по Дніпру: правий бік — Ярославу, лівий — собі. Ярослав мовчав, але й у Київ повертатися не відважився. У цей час там сиділи його намісники.

Тільки навесні 1026 року Ярослав, зібравши велике військо, рушив на південь, щоб, як рівний з рівним, розмовляти з братом. Знову два війська зустрілися біля Городця, що неподалік від Києва, і на цей раз «вчинили мир», поділивши Русь по Дніпру. Мстислав сів у Чернігові і мав Чернігівські, Переяславські, Муромські землі і частину Смоленських володінь. Невідомо, чи мав щось у північних землях. Після цього брата почали жити мирно.

У 1029 р. маємо звістку про похід Ярослава проти ясів.¹¹ Але правдоподібно вважати ініціатором цього походу Мстислава, який допомагав своєму сину проти ясів. Похід був вдалий — яси розбиті, а полонені розселені по Росі.

У 1031 р. Мстислав допомагав брату повернути від Польщі «червенські городи». Похід був вдалий, і брати з полонем повернулися додому. Своїх полонених Мстислав оселив біля Чернігова.

У 1033 р. помер син Мстислава Євстафій у Тмуторокані. Чи мав Євстафій дітей, того не знаємо. Але якщо і були, то тільки доньки, бо в іншому 6 разі Мстислав передав би стіл онуку. Мабуть, Євстафій не мав братів, чи вони вже тоді помирали. Таким чином, Мстислав лишився без спадкоємця.

У цей час немає звісток про напади печенігів. Можливо, Мстислав, на відміну від брата, мав добрі стосунки із степовиками.

Утвердившись у Чернігові, Мстислав Володимирович намагається зробити свою столицю не гіршою, а то й кращою за Київ. Далеким відголоском цього є згадка в літописі під 1034 роком про недобудований Спаський собор, який було закладено десь у кінці 20-х років.¹²

Але не судилося Мстиславу закінчити розпочаті справи. Через рік після смерті сина у 1034 р. — чернігівський князь «вийшов на лови, і розболівся, і помер».¹³ Йому було тоді під 50 років. (Однак є відомості, що він помер у 1036 р.).

За два роки помирають син і батько. Чи це «допоміг» їм в цьому Ярослав? Якщо взяти до уваги ті криваві часи, розповідь «Саги Еймунда» про загибель Бориса від найманців Ярослава, то можна припустити і це. Тим більше, в ці роки Ярослав твердо взявся зібрати всі землі під своєю рукою, бо вже у 1035 р. він начебто за наклепом «всадив у поруб» свого останнього брата Судислава, князя псковського і протримав його там аж до своєї смерті (його випустили вже сини Ярослава у 1059 р.).¹⁴

Але це тільки припущення, за офіційним літописом Мстислав помер від хвороби.

Поховали його в недобудованому соборі святого Спаса. Навіть цим Мстислав показав, що Чернігів стоїть на одному рівні з Києвом, де були поховані його предки.

Ось як літописець відгукнувся про Мстислава: «Був же Мстислав дебелий тілом, рудий лицем, мав великі очі. Він був хоробрий у бою, і милостивий, і любив дружину, велико, і майна не жалів для неї, ні питва, ні їжі не боронив».¹⁵

Після смерті Мстислава усю його волость узяв собі Ярослав.

м. Чернігів.

Джерела та література

1. Літопис Руський. — К., 1989. — С. 67.
2. Там же. — С. 67.
3. Там же. — С. 85.
4. В. Н. Татищев. История Российская. — М.—Л., 1964. — Т. 2. — С. 63.
5. Там же. — С. 70.
6. Котляр М. Ф., Смолій В. А. Історія в життєписах. — К., 1994. — С. 104—105.
7. Татищев В. Н. История Российская. — М. — Л., 1964. — Т. 2. — С. 76.
8. Грушевський М. С. Історія України. — Русь. — К., 1992. — Т. 2. — С. 35.
9. Літопис Руський. — К., 1989. — С. 87.
10. Грушевський М. С. Історія України — Русь. — К., 1992. — Т. 2. — С. 17.
11. Татищев В. Н. История Российская. — М. — Л., 1964. — Т. 2. — С. 77.
12. Літопис Руський. — К., 1989. — С. 87.
13. Там же. — С. 87.
14. Там же. — С. 100.
15. Там же. — С. 87.

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗВИТОК МУЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ОСВІТИ

Глибини віків сягає слава Чернігова як осередка культури, мистецтва, освіти. «Якби не дивний цей Чернігів, то і поетом я б не став», — писав П. Г. Тичина про місто, де проходили його юнацькі роки, розвивався талант, формувалися художньо-естетичні погляди та ідеали.

Про найдавніші форми музичної культури Чернігівського краю свідчать археологічні пам'ятки. Знайдені на Мезинській пізньопалеолітичній стоянці (нині — Коропський район) ударні інструменти: наборний браслет, що «шумить», «калатало» та «смолоток» з рога північного оденя, на думку дослідників, створюють своєрідний ансамбль і підтверджують існування у наших далеких предків багатого музичного інструментарію.¹

Високим рівнем і неповторною самобутністю відзначалася культура Київської держави, до складу якої входили й Чернігівсько-Сіверські землі. Народне мистецтво, музикування при дворі та у війську князів і бояр, церковний спів — ось основні форми побутування музики. Головними джерелами вивчення музичного мистецтва періоду найвищого розквіту Київської Русі є давньоруська література і фольклор, бо, як відомо, музичні реліквії — неотовані рукописи піснеспівів з вказівками «на глас» — поки що «мовчать», не розшифровані вченими. Не дійшли до нащадків і музично-теоретичні трактати (якщо вони були), які б пояснювали характер музики, що звучала. Збереглися прекрасні зразки народної музично-поетичної творчості, зокрема обрядові й епічні жанри, донесені усною традицією, звичайно, у трансформованому вигляді, до сучасної епохи. Прадавні музичні традиції, пов'язані, насамперед, з язичницькими святами, — співи, танки, хороводи, ігри, незважаючи на переслідування з боку служителів панівної християнської церкви, шанувалися в народі і передавалися від поколінь до наступних поколінь протягом століть. Деякі з архаїчних вірувань з відповідними музичними формами «переходили» до нових церковно-обрядових структур, створюючи релігійно-дуалістичний культ, синтезуючий язичницькі й християнські звичаї. Так, на сторінках Густинського монастирського літопису, створеного біля м. Прилук на Чернігівщині, згадується подібний синкретизм при виконанні колядок: «А поют песни некия, в них же аще о Рождестве Христовом поминают, а более коляду беса величают».²

У літописах з-поміж ударних інструментів, котрі використовувалися в народній та світській музиці, найчастіше розповідається про бубни, а серед духових — труби, сурни, свірелі, кувички (кувикли, кугикли). На останніх, як вважають дослідники (К. Квітка, Л. Кулаківський), грали жінки невеликими ансамблями. У наш час такі архаїчні форми колективного музикування майже зовсім зникли, але ще в кінці минулого століття у с. Комові на Чернігівщині фольклорист М. Сумцов спостерігав і записав «гру в кугикли», яка завжди розпочиналася 13 червня за старим стилем: «дівчата і молоді жінки, які ще не мають дітей, розподіляються на три чи чотири досить великі групи. В першій групі кожна жінка має по чотири дудочки із тростини, в другій — по три, в третій — по дві, в четвертій — по одній. Так вони окремими

групами не швидко, як солдати, крокують по селу і грають на своїх дудочках...».³ Вчений висловив гіпотетичну думку, що цей обряд — відгомін військової музики періоду домонгольської навали.⁴

Яскрава музична палітра літературного шедевр «Слово о полку Ігоревім»: речитативно-декламаційний («билінний») спів легендарного Бояна, котрий уславлював героїчні сторінки життя князів Чернігово-Сіверської землі, акомпануючи собі на гусях («своя вещь на престоу на живая струны вескладаше»);⁵ жіночі плачі, інтонаційно споріднені народним голосінням; урочисті пісні-слави воїнам-переможцям; звучання церковних дзвонів; ратна музика тощо. Підкреслюючи надзвичайну музичність, багатство пісенних елементів «Слова», деякі дослідники намагалися зробити його музичну реконструкцію в билінному (Ф. Корш)⁶ або ораторіальному (Л. Кулаковський)⁷ жанрах. У науковій літературі обґрунтовувалася цікава версія щодо хронологічного і географічного аспектів життя і творчості славнозвісного співака-імпровізатора: «Боян народився не пізніше 1006 року і жив близько дев'яноста п'яти років. Він почав складати свої пісні ще в Тьмутарокані, потім з князем переїхав до Чернігова і співав тільки князям Чернігівським».⁸ Трактуючи вислів автора твору, де він називає себе онуком Бояновим, не як риторичний зворот, деякі вчені припускають, що існувала ціла династія співаків-піснетворців Київської Русі, що він був онуком Бояна «або по крові, або по духу», тобто хранителем його традицій (О. О. Потебня).⁹ Відомості письмових і фольклорних джерел (биліни, літописи, весільні пісні) про існування при дворах князів і бояр професійних виконавців та наявність різноманітних музичних інструментів підтверджуються образотворчими матеріалами (фрески, різьблені книжкові мініатюри тощо). Про функціональне призначення інструментальної музики в житті й побуті східних слов'ян розповідає велика срібна з позолотою чаша з Чернігова (XII ст.), на якій зображено гусяра і жидку, що танцює.¹⁰ До музичних інструментів духової групи музикознавці відносять великі турячі роги із срібною оправою тонкої роботи, знайдені археологами в Чорній могилі Чернігівського кургану. Вважається, що роги належали князю і мали широке призначення: могли служити під час полювання, військових походів, бенкетів; судячи з розмірів рогів, звуки, які видобувалися з них, були досить сильними.¹¹

Музика, як засіб емоційно-естетичного впливу, відігравала важливу роль у церковно-релігійних відправах. Після запровадження християнства на Русі було засновано Чернігівську єпархію (992 р.). Розпочалося активне будівництво храмів, монастирів. Чернігів був одним з центрів переписування книг, тут у X ст. виникли школи, бібліотеки, розвивалося письменство. Спаський і Борисоглібський собори, П'ятиницька церква, Єлецький Успенський монастир — архітектурні шедеври XI—XIII ст. становилися громадсько-політичними і культурно-освітніми осередками. Для оформлення богослужінь необхідно було мати хорі, бо унісонний мелодико-декламаційний спів становив невід'ємну складову частину східно-християнської культури. Густинський та інші літописи містять конкретні факти щодо шляхів проникнення в Київську державу музики візантійської церкви: приїзд співаків грецького та болгарського походження («деместиків», «протопсалтів»), котрі навчали руських виконавців. Запозичені духовні мелодії трансформувалися під впливом місцевих, насамперед, фольклорних традицій. Зароджується знаменний розспів та відповідна знаменна (або крюкова) нотація — варіант візантійських невм. У перші століття розвитку професійної музики церкві належала монополія в галузі музичного письма (записувалися тільки духовні мелодії) та способів навчання співу. Піснеспіви вивчалися напам'ять, по слуху; відсутність в записях точної фіксації висоти й тривалості звуків зумовлювала необхідність високого рівня розвитку музичних здібностей, імпровізаційних

вмінь виконавців. У процесі усної традиції засвоєння давньоруської музики (спів «на подобен») і під час переписування текстів з'являлися різноманітні варіанти основної незмінної структури, котрі отримували назву за місцем походження. У рукописних книгах пізнішого часу часто трапляються розспіви із зазначенням «чернігівський».

Значних руйнувань і спустошень зазнала Чернігівщина під час Монголо-татарської навали, що спричинилося до занепаду культурно-освітньої діяльності церковних осередків. Не сприяло подальшому розвитку національних рис та локальної самобутності музичного мистецтва шматування Чернігово-Сіверської землі, підпорядкування її частини литовським і польським феодалам. Школи були занедбані, асиміляційні процеси охопили значні прошарки національної еліти. XV—XVII століття увійшли в історію України як епоха боротьби народу проти соціально-політичного гноблення; колонізації, покатоличення. До найзначніших подій культурного життя Чернігова зазначеного періоду належить поява першої друкованої книги «Перло многоценное» К. Транквіліона-Старовецького (1646 р.), яка складалася з прозових і віршованих творів релігійно-моралізаторського змісту і мала педагогічне спрямування. Авторські позначки вказують, що деякі вірші призначалися для співу: «Читай і співай на утіху душі своїй»; інколи трапляються поради щодо емоційного змісту і характеру виконання віршів-пісень: «Читай і співай в радості», «Глас жалостнай прийми і реци».¹² Більшість творів написана в стилі духовної літератури, але, як підкреслюють музикознавці, художньо-реалістичні деталі монологів-плачів («Лікарство розкошником», «Піснь вдячна при банкетах панських») позначені фольклорними рисами, близькими до народних голосінь, дум, ліричних псалмів.¹³

За доби Козаччини проявилися нові тенденції розвитку української музичної культури. Національно-визвольна війна українського народу зумовила виникнення таких жанрів музично-поетичного епосу, як думи та історичні пісні, зародження кобзарського мистецтва, що набуло особливого поширення на Чернігівщині в наступні століття. Основний нафос музичної епіки — оспівування козацького руху, героїчних подвигів захисників рідної землі; певне місце посідали й мотиви громадського і родинного життя. З-поміж творів на соціально-побутову тематику, безпосередньо пов'язаних з Чернігівським краєм, високими художніми якостями відрізняється дума «Козак нетяга Фесько Ганжа Андйбер», в якій розповідається про побиття козаками дуків-сребрянків Гаврила Довгополенка переяславського, Войтенка ніжинського і Золотаренка чернігівського. У цьому фольклорному творі втілена ідея-мір народу про соціально справедливість, віра в захисника козацької голоти — гетьмана запорозького. Дума входила до репертуару багатьох співців-музик, котрі репрезентували чернігівські кобзарські традиції, і, на думку фольклористів, є одним з «найкolorитніших, композиційно найдосконаліших творів українського народного епосу».¹⁴ Від кобзаря А. Шута записана також «Дума про оренди», яка повідує про сваволю польських феодалів та їх лакуз — орендарів в Україні, в тому числі й на Чернігівщині. Вона була надрукована в першому випуску «Етнографического сборника» у С.-Петербурзі (1853) під назвою «Утиски польської шляхти та повстання проти неї» («Оренди»).

Національно-культурне відродження Чернігівського краю, стимульоване визвольною війною 1648—1654 рр. з її високопатріотичними ідеалами, припадає на другу половину XVII — початок XVIII ст. Піднімалися з руїн давньоруські споруди, будувалися нові храми та монастирі, розвивалися книгодрукування і освіта, зростала національна самосвідомість громадян. Навколо Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича — видатного церковно-політичного і літературного діяча згуртовується високоосвічена місцева еліта: вчені-богослови і проповід-

ники, письменники і митці (І. Галятовський, Д. Туптало, С. Яворський, І. Максимович та ін.). У музиці, як і в літературі періоду, що отримав назву «українське барокко», панує духовна тематика. У рамках естетики релігійного мистецтва — домінуючого на той час — відбувається становлення музичного професіоналізму, розвиваються вокально-хорові жанри (партесні концерти, канти, псалми). Л. Баранович був непоганим знавцем і шанувальником музичного мистецтва, автором духовних пісень. На сторінках одного з старовинних рукописних збірників є запис: «...покойный же архіерей блаженныя памяти Лазарь Барановичь Черніговскій, отвращая народъ отъ мірскихъ песенъ и поучая, дабы песни міра оставляли, вместо же ихъ хвалу Богу воздавали, многія песни обратилъ на божественныя и безъ сомненія въ народъ предавалъ».¹⁵ В нотному ірмолої, котрий зберігається в Львівському історичному музеї, вміщено створену ним «Херувимську». Ще за часів ректорства в Київському колегіумі (у 50-х рр.) він організував у Братському монастирі «многочисленную и отличную певческую школу», з якої викликали регентів-вчителів до Москви.¹⁶

Майстерністю славилася чернігівська капела Л. Барановича, котра діяла протягом другої половини XVII ст. Ймовірно, вона виступала перед столичною аудиторією, коли хор з восьми чоловік на чолі з регентом Симеоном Пекалицьким перебував у Москві разом із своїм патроном (з жовтня 1666 р.). За хоровими партіями, виявленими в рукописних фондах, музикознавець В. Протопопов відреставрував 8-голосну «Службу Божу» С. Пекалицького.¹⁷ Наявність окремих голосів хорової партитури, а також кількість партій, що дорівнює складу капели Л. Барановича—С. Пекалицького, безперечно, свідчать про їх практичне застосування, тобто про виконання. Грунтовний аналіз «Служби» дозволив вченому визначити деякі стилістичні риси, притаманні творчості композитора, і узагальнити особливості партесної музики того періоду взагалі. Це, передусім, вплив фольклору (народопісенні звороти, кантова триголосна фактура), ясність мажорно-мінорної ладової системи, використання поліфонічних засобів (елементи імітації).¹⁸ Художні якості твору С. Пекалицького, зразка української партесної музики ранньої доби — найліпше підтвердження висновку, що музична культура на Чернігівщині розвивалася в руслі передових досягнень музичного професіоналізму, як в галузі творчості, так і в сфері виконавства.* З огляду на це цікавим здається вислів відомих українознавців В. Л. Модзалевського і П. Н. Савицького, котрі студіювали пам'ятки архітектури, образотворчого і декоративно-ужиткового мистецтва Чернігова, про Лазаря Барановича і його діяльність: «Для минулого культури в Чернігові велике щастя, що тут був подібний архіпастир».¹⁹ — висновок, який цілковито можна віднести й до музичного мистецтва.

Вельми плідним вважається музичний доробок Данила Савича Туптала (Дмитра Ростовського) — церковного і культурно-освітнього діяча, проповідника і духовного письменника, який багато років жив і працював в монастирях Чернігівщини (в Батурині, Чернігові, Глухові, Новгороді-Сіверському). До останнього часу, завдяки публікаціям І. Шляпкіна, М. Попова, А. Ізраїлева, С. Щеглової, О. Позднеева, В. Перетц, було відомо близько десяти духовних пісень-віршів письменника. Його ранні покайні пісні зустрічаються вже в рукописних збірниках 80-х рр. XVII ст., «вони дихають щирістю і живим почуттям».²⁰ Музично-поетичні твори Д. Ростовського користувалися надзвичайною популярністю на Україні, зокрема на Чернігівщині, вони пере-

* Показовими щодо розвитку вокально-хорової культури в краї є численні факти про систематичні набори (відрадження) співаків з Чернігівщини до московських і петербурзьких хорів, котрі розпочалися ще за часів Л. Барановича та його послідовників і відбувалися протягом наступних століть, але це питання виходить за рамки статті й потребує спеціального розгляду.

писувалися і поширювалися в багатьох варіантах (декотрі, навіть, у 40-ка!), включалися до репертуару кобзарів і лірників. Одна з-поміж відомих морально-релігійних псалм «Исусе мой прелюбезний, сердцу сладоште», яка за твердженням І. Шляпкіна належала до українського періоду життя і творчості «Ієромонаха Дмитрія» (за краєгранесієм),²¹ вміщена в почаївському «Богогласнику» 1805 р. видання.

Нещодавно музикознавець Л. В. Івченко, застосовуючи комплекс наукових методів дослідження, висунула і обгрунтувала версію, згідно з якою Д. Туптало створив кілька десятків кантів і псалм, котрі зберігаються в рідкісних рукописних збірниках без зазначення авторства творів (деякі з них вже опубліковано).²² Важко переоцінити значення музично-сценічної реконструкції Є. Левашова відомі «Різдвяної драми» Д. Туптала (Д. Ростовського). Поряд з авторськими оригінальними зразками, що збереглися, — кантами, хорами, в музичну тканину драми включено розшифровані піснеспіви з рукописів, котрі записувалися ще кривою нотациєю, зокрема, чернігівські розспіви, як-от, наприклад, початкова тема (№ 2) — «Вихід алегоричних фігур» — з чернігівського «Ірмологіону».²³ «Музикальність» автора виявляється і в інших творах письменника, п'єси якого багаті на ремарки, що стосуються вокального, хорового або інструментального виконавства (арфа, гуслі тощо); приміром, вказівка «Пісніє, нота» в «Комедії на успеніє Богородиці».²⁴

Нові публікації значно розширюють традиційні уявлення про музичну спадщину відомого українського культурного діяча; вони водночас суттєво збагачують картину музичного життя Чернігівщини, де проходили найбільш плідні в творчому аспекті роки життя Д. Туптала.

Отже, у II половині XVII ст. музичне мистецтво краю, репрезентоване різними жанрами і формами, розвивається досить інтенсивно. Новий етап становлення музичної культури і освіти розпочався з наступного століття. У 1700 р. в Чернігові на базі слов'янолатинської школи відкрився колегіум (перетворений у 1776 р. на духовну семінарію). Поступово цей чи не найстаріший середній навчальний заклад Лівобережної України став центром розвитку наукової та педагогічної думки. На жаль, в історико-краєзнавчих працях (Ф. Гумілевський, О. Шафонський, О. Єфімов та ін.) майже зовсім не висвітлюється питання музичної освіти, хоча можна припустити, що вона відповідала непоганому рівню, навіть на початку діяльності закладу.

Викладацький склад «Чернігівських Афін», як називали тоді колегіум, формувався майже виключно з випускників Київської Академії (тільки в I половині XVIII ст. їх нараховувалося 28!), а деякі, як-от, наприклад, фундатор І. Максимович, мали ще й досвід викладання в ній. Відомо, наскільки наполегливо впроваджувалася музично-освітня справа в академічне життя: студентські хори завжди славилися, як найліпші в Києві, розвивалося й інструментальне виконавство, поширення набуло створення студентами кантів, музики до «шкільних драм» тощо. Отже, набутий музичний досвід мав прислужитися їм в майбутній практичній педагогічній діяльності. З огляду на це, надзвичайно цікавим здається малюнок, що має назву «Грецькі музи у зображенні студентів Чернігівського колегіуму».²⁵ На композиції бачимо одинадцять музик («муз»), котрі грають на різних інструментах — духових, струнних смичкових, струнних щипкових. Щоб відтворити настільки реалістично всіх музик, треба окрім художнього таланту мати й неабиякі знання з музичного мистецтва (зовнішній вигляд інструментів, прийом звукодобування, розташування виконавців під час гри).

Показовими, на нашу думку, є факти з біографії уроженця Чернігівщини Георгія Барановича (з с. Смоляжі Ніжинського повіту), котрі відносяться до пізнішого періоду. Після навчання в Чернігівській семінарії (1790—1797) він вступив у філософські класи Київської Ака-

демії, де став одразу й регентом студентського хору. Коли через два роки відкрився «нотний ірмолойний клас», викладачем призначили Г. Барановича, хоча на той час він мав лише 23 роки. Свій досвід молодий хормейстер узагальнив у кількох підручниках, що використовувалися в музично-педагогічній практиці: «Азбука московського ірмолая», «Ірмолой почаївський», «Ірмолой печерського співу», «Московський ірмолой».²⁸ Якщо навіть врахувати, що Г. Баранович, безперечно мав природний талант — гарний голос, тонкий музичний слух, цього було б недостатньо для навчання співу студентів в обов'язковому хоровому класі. Очевидно, необхідні знання з музики він вже одержав (або здобув самостійно) під час навчання в Чернігівській семінарії.

Про культивування церковного хорового співу можуть дещо повідати розсіпані в різних джерелах відомості щодо видання в чернігівській друкарні або зберігання в церковних бібліотеках збірників духовних піснеспівів, нотних азбук, інших подібних книг.²⁹ Додаткове уявлення про склад церковних хорів, музичне оформлення богослужінь надають історико-краєзнавчі описи монастирів і храмів Чернігівщини.³⁰ Ось, наприклад, як регламентує «Всенощну» Устав Пустинниорихловського Святомиколаївського монастиря: «Настоятель... обращается к лику, имеющему начать пение, возглашает принадлежащий к стихирям глас, и поклоняясь обычно лику, отходит на место свое. Псалом весь ... поется всегда нараспев по клиросам; пред начатием стихирь Канонарх возглашает подобен глас и стих до половины, и обратясь к лику лицом, сказывает стихиру с остановками внятно; и поющие же не прерывают его голоса, дабы вразумительно было слушающим».³¹

Збереглися більш-менш широкі відомості про розвиток музичної культури в Чернігові, зокрема навчання музики й співу в семінарії, на зламі XIX—XX століть. Спомини вихованців цього навчального закладу П. Г. Тичини, Г. Г. Верьовки висвітлюють питання репертуару семінарського хору, почасти — організації концертів і методики викладання співу, інструментального виконавства. Про рівень хорової культури красномовно говорить, навіть, перелік авторів творів, що співали семінаристи: Д. Бортиянський, М. І. Глінка, М. А. Римський-Корсаков, П. І. Чайковський, М. Лисенко, К. Стеценко, Я. Стеловий.

Оркестр духовної семінарії, в якому грали П. Г. Тичина і Г. Г. Верьовка, на думку митців, також відповідав найвимогливішим критеріям професіоналізму і художньої якості.

У семінарії музичні предмети викладали досвідчені педагоги: Г. І. Зосимович (керівник хору), А. Марковський (диригент оркестру), О. С. Соловйов (музикант-теоретик, в майбутньому — композитор). Талановитим учням доручалося диригувати хором, навіть виступати в публічних концертах. Схвальний відгук на велику програму духовної музики, яку підготував П. Г. Тичина з приводу закінчення семінарії, вміщено в місцевій газеті.³²

На рубежі століть семінарія була вже не єдиним закладом в Чернігові, де приділялась значна увага музичному вихованню. Музику, співи й танці викладали в гімназіях, приватних школах і пансіонах; набули популярності учнівські літературно-музичні вечори.

Провідним осередком музичного мистецтва вважалося Чернігівське відділення Російського музичного товариства, відкрите 17 липня 1907 р. з ініціативи місцевої інтелігенції. У наступному році почали діяти музичні класи, очолювані вихованцем Петербурзької консерваторії віолончелістом С. В. Вільконським. Спочатку в них викладалися вокал, фортепіано, скрипка, згодом додалися віолончель, контрабас, духові інструменти, музично-теоретичні предмети.

Щорічні цикли концертів «Історичні музичні вечори», камерні та квартетні зібрання, виступи гастролерів — відомих митців з Москви,

Петербурга, Києва (скрипаль М. Ерденка, піаніста О. Гольденвейзера, композитора М. Лисенка, диригента-хормейстера О. Архангельського) значно активізували музичне життя міста.

У 20-х рр. класи РМТ було реорганізовано в музичну профшколу. Окрім спеціальних музичних дисциплін, вводилися загальноосвітні предмети. При школі існував дитячий садок на 40 місць. В архівних фондах Чернігова і Петербурга містяться документи про організаційну, педагогічну та концертну діяльність першого професійного музичного навчального закладу в Чернігові.³²

м. Київ.

Література:

1. Бибииков С. Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. — К., 1981. — С. 74.
2. Келдыш Ю. В. История русской музыки: В 10 т. — Т. I. — Древняя Русь XI—XVII века. — М., 1983. — С. 46.
3. Гуменюк А. Українські народні музичні інструменти. — К., 1967. — С. 191.
4. Там же. — С. 191.
5. Слово о полку Игореве / Ред. Д. С. Лихачева. — М., 1975. — С. 47.
6. Корш Ф. Слово о полку Игореве. — Спб., 1909.
7. Кулаковский Л. Песнь о полку Игореве: Опыт воссоздания модели древнерусского мелоса. — Л., 1977.
8. Келдыш Ю. В. История русской музыки... — С. 66.
9. Потебня А. А. Слово о полку Игореве. — 2 изд. — Харьков, 1944. — С. 21.
10. История української музики. — Т. I. — К., 1989. — С. 148.
11. Там же. — С. 140.
12. Там же. — С. 217.
13. Там же. — С. 217.
14. Дей О. І. Кобзар Олексій Дяконенко (Рак) та його варіант думи «Козак Нетяга» // Народна творчість та етнологія. — 1982. — № 4. — С. 51—67.
15. Перетц В. Н. Малорусские песни и вирши в записях XVI—XVIII веков. — Спб., 1899. — С. 63.
16. Сумцов М. Ф. К истории южнорусской литературы XVII ст. — В. І. Лазарь Баранович. — Харьков, 1885. — С. 42.
17. Протопопов В. Про хорову багатоголосу композицію XVII — початку XVIII ст. та про Симеона Пекалицького // Українське музикознавство. — В. 6. — К., 1971. — С. 73—100.
18. Там же. — С. 91—100.
19. Модзалевский В. Л., Савицкий П. Н. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов / Подготовка до друку О. Б. Коваленка // Чернігівська старовина. — Чернігів, 1992. — С. 108.
20. Позднеев А. В. Рукописные песенники XVII—XVIII веков // Ученые записки Московского заочн. вед. ин-та. — Т. I. — М., 1958. — С. 19.
21. Шляпкин И. А. Св. Дмитрий Ростовский и его время. — Спб., 1891. — С. 266.
22. Український кант XVII—XVIII ст. / Упор. Л. В. Івченко. — К., 1990.
23. Ростовский Д. Рождественская драма или Ростовское действо. — М., 1989.
24. Архимович Л. Б. Старинный музыкальный театр Украины // Новые черты в русской литературе и искусстве. — М., 1976. — С. 162.
25. Нудьга Г. А. На літературних шляхах. — К., 1990. — С. 215.
26. Козницький П. О. Слів і музика в Київській Академії за 300 років її існування. — К., 1971. — С. 50—51.
27. Каменева Т. Н. Типографія на Лівобережжя України // 400 лет русского книгопечатания. — М., 1963. — С. 246; Дубровский В. Нариси з історії Чернігівської Троїцько-Іллінської друкарні в I половині XIX ст. — К., 1928. — С. 44.
28. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии: В 7 книгах. — Чернигов, 1873—1874; Ефимов А. Черниговские кафедральные соборы. — В. 1—4. — Чернигов, 1908—1910.
29. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание... Кн. 2 — С. 337.
30. Г. Верьовка. Слово про друга // Павло Тичина. Життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях. — К., 1974. — С. 30; Павло Тичина. З минулого — в майбуття. — К., 1973.
31. «Чернігівське слово», — 1913. — № 1824.
32. Чернігівський державний архів. — Ф. Р-65, оп. 1, спр. 620; Ленінградський (Санкт-Петербурзький) історичний архів. — Ф. 408, оп. 1, спр. 545.

ІСТОРІЯ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ І РУХІВ

Юлій Коцюбинський

М. КОЦЮБІНСЬКИЙ ТА „БРАТСТВО ТАРАСІВЦІВ“

Довгий час в історії України замовчувалася історія створення і діяльність «Братства тарасівців» та участь у ньому передової молоді, серед якої було й багато згодом наших відомих письменників та громадських діячів.

Якщо радянське літературознавство й згадувало це товариство, то обов'язково з епітетами «активно-націоналістичний, ліберально-націоналістичний, космофіли» або як такі, що заперечують класову боротьбу і які далекі від життя народу. Деякі науковці доводили, що «Братство тарасівців» — це типова ліберально-буржуазна організація тощо.

Якщо вірити нашим «славним» критикам та історикам, то під їх ярилки попадають такі члени того товариства, як М. М. Коцюбинський та його дружина Віра Устимівна, Борис Грінченко, Володимир Самійленко, Микола Вороний, Михайло Комаров, Іван Липа та багато інших, згодом відомих, імен.

Насправді метою їхньої праці стала ідея відродження самостійності України та пропаганда національно-революційних ідей Тараса Шевченка.

«Братство тарасівців» стало своєрідним містком між українськими «Громадами» та «Просвітами».

Трохи історії цього товариства. На початку 90-х років XIX століття в Харкові навколо відомого громадського діяча та вченого О. О. Русова згуртувалася передова студентська молодь на чолі з Іваном Липою. «Першими хоробрими», тобто засновниками цього товариства, стали: студент Харківського університету Іван Липа; студенти Харківського ветеринарного інституту Лев Байздренко та Стефан Стовбін; студент Харківського технологічного інституту Михайло Басько-Баськевич.

Домовившись листовно з Віталієм Боровиком — студентом Київського університету, ці юні друзі повесні 1891 року зробили подорож до Канева. І тут, над труною великого Тараса, В. Боровик запропонував створити на Україні серед молоді інтелігенції на кшталт «Кирило-мефодіївського товариства» нову організацію і назвати її «Братством тарасівців».

Ідейні засади «Братства тарасівців» виклав у програмі й виголосив її у лютому 1893 року на Тарасові роковини в університетському містечку Харкова Іван Липа.

Свою ж програму «тарасівці» видрукували у львівському часописі «Правда» за квітень 1893 року. У цій програмі були закладені виразно ідейні засади самостійності України. У ній члени «Братства тарасівців» зобов'язувалися завжди бути послідовними українцями, дбати про те, щоб українська мова панувала в родині, установах, в школі;

зобов'язалися боронити права українського народу та розгорнути просвітницьку і агітаційну діяльність серед студентської молоді, робітників та селян.

1893 рік слід вважати за кульмінаційний в житті «тарасівців» — вони зібралися на свій з'їзд у Києві. З'їзд тривав три дні, зібралося 30 чоловік з Чернігівського, Полтавського, Вінницького, Харківського, Бессарабського, Київського осередків «Братства».

Вінниччина була представлена М. Коцюбинським, В. Боровиком, В. Боржковським. Київ — В. Самійленком, Є. Тимченком, М. Кононенко; Харківщина — Іваном Липою та братами Міхновськими. Чернігівщину репрезентували Віра Устимівна Дейша, згодом дружина Коцюбинського, та Василь Трохимович Андрієвський. Ці дані подаються за спогадами В. Боровика.

Саме харків'янам на чолі з І. Липою та В. Боровиком належить пріоритет створення програми «Братства тарасівців», яка була зачитана на Шевченкові роковини 1893 року в Києві та незабаром видрукована у квітневому номері за 1893 рік Львівського журналу «Правда» під назвою «Profession de foi молодих українців».

У програму своєї практичної діяльності «Тарасівці» поклали відродження українського народу, української нації шляхом теорії «малих справ», тобто просвітництва простого селянина та робітника; боротьбу проти русифікаторської політики царату; єдність і неподільність українського народу, незважаючи на те, що його землі були пошатовані державними кордонами; аби українська мова запанувала скрізь в Україні: в побуті, в літературі, в школі та суспільному житті.

Вони закликали до пробудження й піднесення національної свідомості народу, наголосивши у своєму бажанні й намаганні взяти справу виховання й освіти під свою опіку.

У маніфесті «Братства тарасівців» чітко сформульовано кредо цього товариства: «Ми бажаємо такої відміни сьогочасних обставин, щоб був можливий вільний розквіт і цілковите вдоволення усім моральним, просвітнім, соціальним і політичним потребам українського народу».

І далі дуже актуальний на сьогоднішній день заклик:

«Народ знов стане до боротьби: не вогнем і мечем добуватиме тепер волю собі, з духом та розумом». (ж. «Правда», 1893 р., Львів, 4 книга).

Першим головою «Братства тарасівців» став у 1893 році Євген Тимченко, і був він головою аж до 1897 року.

Отже, спробуємо назвати прізвища виявлених нами членів цього товариства:

1. Боровик Віталій Гаврилович — студент Київського університету, закінчив природознавчий відділ, близький знайомий Коцюбинського по праці у Бессарабській комісії по боротьбі з філоксерою.

2. Липа Іван Львович — український письменник, за фахом лікар.

3. Тимченко Євген (1867—1948) — учений, мовознавець, перекладач «Синьої птиці» Метерлінка та «Клевали», автор двотомного «Русько-малоросійського словника».

4. Міхновський Микола Іванович (1873—1924) — юрист, автор збірника «Лірика» та видавець Харківського тижневика «Сніп».

5. Комаров Михайло Федорович (1844—1913) — відомий український бібліограф, етнограф, критик та історик літератури. Автор двотомного словника, який був виданий під псевдонімом «Уманець і Спілка».

6. Боржковський Валерій Васильович (1864—1919) — український етнограф, землемір і статистик. Разом з Боржковським Коцюбинський учився в Шаргородській бурсі і працював у філоксерній комісії у Бессарабії.

7. Погибка Панас Іванович — експерт-розпорядник філоксерної комісії, знаходився під наглядом поліції, сидів в Одеській в'язниці, видавав журнал «На море и суше».

8. Самійленко Володимир Іванович (1864—1925) — відомий письменник, перекладач.

9. Грінченко Борис Дмитрович (1863—1910) — відомий письменник, етнограф, вчений, громадський діяч.

10. Микола Вороний (1871—1940) — відомий письменник, театрознавець і громадський діяч.

11. Коцюбинський М. М. (1864—1913) — аналізувати життя та творчість, мабуть, не треба.

12. Дейша (Коцюбинська) Віра Устимівна (1863—1921) — дружина Коцюбинського, яка знаходилася під наглядом поліції, сиділа за розповсюдження забороненої літератури у Чернігівській в'язниці та Варшавській цитаделі, активна громадська діячка в Чернігові.

13. Лев Байздренко — студент Харківського ветеринарного інституту.

14. Стефан Стівбіч—студент Харківського ветеринарного інституту.

15. Михайло Басько-Баськевич — студент Харківського технологічного інституту.

16. Андрієвський Василь Трохимович — близький знайомий М. М. Коцюбинського по роботі у філоксерній комісії та по Чернігову, керівник Чернігівської молодіжної організації «Прогрес».

17. Тарас Мальований — знайомий М. Коцюбинського по Києву. У листі до письменника у 1896 році повідомляє, що в Києві серед «братчиків» панує якась апатія, і він боїться за його цілість, гадає, що дехто вийде і що може розпастися ціла громада.

18. Олександр Кривко — відповідно до програми товариства після закінчення Харківського університету виїхав на село працювати лікарем, де й помер зовсім молодим. Іван Січовик (літературний псевдонім Івана Липи) надрукував у 19 числі журналу «Зоря» за 1896 рік статтю «Над могилою Олександра Кривка».

19. Андрій Кучинський — автор статті «Жизнь и литературная деятельность Евгения Павловича Гребинки», вчитель Київської гімназії.

20. Василь Степаненко — завідувач книгарнею «Київської старини», знайомий Коцюбинського по Чернігову, був висланий з Києва за розповсюдження забороненої літератури.

21. Міхновський Гаврило Іванович — студент з Харкова.

22. Михайло Федорович Петренко — студент з Харкова.

23. Дмитро Антонович — студент з Києва.

24. Петро Герасименко — був виключений з Київського університету, працював в Чернігові, а згодом в Бессарабії у філоксерній комісії.

25. У Єлисаветграді «Братство тарасівців» репрезентували Левицький та Косюра. На жаль, ім'я та по батькові мені не відомі, бо Левицьких було багато.

26. Олена Ждаха — дочка українського художника-ілюстратора Амвросія Ждахи з Одеси.

27. Віра Климовичева та її батько Петро Климович з Одеси.

28. Євген Рекало — один із експертів Одеського філоксерного комітету.

29. Кононенко Мусій Степанович (літературний псевдонім Школиченко) — літератор з Києва. 1895 року товариство «тарасівців» вирішило організувати народну бібліотеку. З цього приводу Кононенко звернувся до Коцюбинського з проханням «запрошувати своїх знайомих словом і листами прилучитись грішми до запомоги купувати людові корисні книжки». М. Коцюбинський зібрав значну суму грошей і надіслав Кононенкові. Бібліотека була відкрита в Києві 1 березня 1896 року.

З переважною більшістю членів «Братства тарасівців» був безпосередньо знайомий, товаришував, разом працював та листувався Михайло Михайлович Коцюбинський. Сам же автор «Intermezzo» брав найактивнішу участь у цьому товаристві.

У червні 1892 року за протекцією М. Ф. Комарова Коцюбинський іде працювати експертом бессарабської філоксерної комісії. Незабаром після приїзду Коцюбинського до Молдавії у філоксерну партію Погибки помічником експерта було призначено В. Боровика. Останній і познайомив письменника з програмою «Братства тарасівців».

Михайло Михайлович радо погодився вступити до цього товариства, тим більше, що довгий час самотужки пропагував деякі ідеї програми «Братства» на селах Поділля під час вчителювання ще до створення цього товариства.

З першого року перебування в Молдавії, як свідчать спогади сучасників, Коцюбинський розгорнув значну культурно-громадську діяльність серед робітників філоксерних загонів. Чимала педагогічна практика, значний учительський талант дозволили Михайлу Михайловичу зайняти чільне місце у пропаганді програми «Братства» та конкретній культурно-освітній діяльності.

Коцюбинський безпосередньо навчав робітників комісії, переважно селянського походження, грамоти, читав їм книги, журнали, газети, читав багато лекцій, тематика яких була дуже різноманітною, починаючи від будови всесвіту і закінчуючи останніми подіями з політичного життя. Як згадують колишній працівник філоксерної комісії Василь Кузьменко, Петро Ігнатенко, С. Коваленко та інші, він читав лекції дуже дохідливо про рослинний і тваринний світ, про хліборобство і на суспільно-політичні теми.

Бачачи, з якою жадобою тяглися до знань робітники-філоксеристи, М. Коцюбинський намагався розповсюджувати серед них популярні видання, прищеплював широким верствам селян із різних регіонів України любов до книги. Брав діяльну участь в організації бібліотеки для народу на Полтавщині (в с. Горбіївці). За допомогою у цьому питанні він звертався до знайомих літераторів. Так, Борису Грінченку він писав: «В моїй партії працюють полтавські селяни. Вони залюбки читають українські книжки. Ото ми вкупі з ними й надумали, як би закласти в їхньому селі (скоро вони повернуть додому) хоч невеличку бібліотечку».

Б. Грінченко надіслав для створення бібліотеки багато книжок не лише своїх, а й багатьох інших письменників.

Ідеї «тарасівців» відбилися і на художній творчості Коцюбинського, особливо на казці «Хо». Не випадково вона присвячена В. Боровикові. У казці «Хо» письменник виводить гурток молодих, сміливих, запальних людей, повних сили, енергії, віри, злучених між собою «однією ідеєю національно-культурного відродження країни».

В останньому розділі твору письменник зупиняється на тому, як саме «молоді» поліпшують економічний та моральний стан свого народу. На місці корчми вони відкривають школу, організують в селі ощадну касу, при допомозі якої громада має купити землю в сусіднього діда; лікар відкриває в селі лікарню, пише «популярний виклад з гігієни для селян», звичайно, українською мовою. Те, що робить гурток молоді у цьому творі, і є частиною програми «тарасівців».

Молдавський осередок «тарасівців», як і інші філії організації, у цьому намагався протиставити себе українофілам, які були настільки лояльними до уряду, що навіть боялися української мови.

Як глибоко і переконливо ненавиділи «тарасівці» українофілів, показує Коцюбинський на створеному ним образі Марка Івановича Літка (казка «Хо»).

Офіційно лояльний урядовець, що займає в місті високе становище і в українських колах вважається заслуженим патріотом. Насправді — він жалюгідний страхополох, нікчемний егоїст і лицемірний позер. Цілими днями Макар Іванович не знає спокою — тремтить від страху перед уявними репресіями за його українофільство, хоч і діяльність і патріотизм, по суті, зводяться до співу українських пісень та можливо-сті вдарити тропака.

Такою ж безвільною і нікчемною, як Літко, виявляється і поміщицька донька Ярина Дольська. Спочатку вона зчиняє боротьбу з собою, своїми панськими традиціями, свариться з батьком і добивається призначення на село, в школу з наміром «нести світ у темряву, присвятити життя своє для тих, що досі працювали на неї». Але егоїстична панська натура бере в ній верх, і Ярина схиляється до випробуваного принципу «моя хата скраю».

У фондах Чернігівського літературно-меморіального музею М. М. Коцюбинського зберігається багато листів його побратимів, тобто колишніх членів «Братства тарасівців». Зверталися один до одного «Дорогий брате» або «Брате мій». Відомо, що 1897 року «Братство тарасівців» майже розпалося. А члени цього товариства продовжували спілкуватися, допомагати один одному. Прикладом цього є лист І. Липи від 20 лютого 1904 року до М. Коцюбинського:

«Ласкавий брате!

Може Вам вже казав Микола Вороний, що в Кракові молоді письменники за проводом Д. Лепкого видають альманах на честь Кобилянської — «За красою».

Не знаючи адресів українських письменників, просить мене написати до деяких, а насамперед до Вас.

Правда, і до Вас не насамперед пишу, бо так випало, проте укліно прошу Вас в імені Редакційного комітету альманаха «За красою» не відмовити».

І так далі.

Настає 1898 рік, коли Коцюбинський за допомогою Б. Грінченка переїздить на постійне мешкання та працю в стародавній Чернігів. Він настільки включається в громадське життя, що не має часу продовжувати свою діяльність і в «Братстві».

Тим більше письменник вже розумів, що освіта та виховання у царській Росії є лише складовою частиною загальнополітичної боротьби за відродження України, за звільнення українського народу від національно-соціального гніту.

Отже, з вищенаведеного бачимо, що М. М. Коцюбинський та «Братство тарасівців» неподільні, що автор «Тіней забутих предків» багато зробив як член «Братства тарасівців» для відродження рідної України. А як блискучий майстер художнього слова вивів українську літературу на Європейський рівень. Для М. М. Коцюбинського «Братство тарасівців» стало великою школою громадського сподвижництва, що йому згодилося пізніше під час праці в «Громаді» та «Просвіті».*

* У статті використані архівні матеріали Чернігівського музею-заповідника М. М. Коцюбинського.

„ЗА НАШУ І ВАШУ СВОБОДУ!“ (польські революціонери в Чернігові)

Перша чверть XIX ст. ознаменувалася не тільки Вітчизняною війною 1812 року, а й її закономірним наслідком — повстанням декабристів. Ідеї вільнолюбства захопили освічену молодь. Таємні гуртки, а згодом і товариства, виношували програми, які виходили за межі Росії. Особливо цим відзначалося Товариство об'єднаних слов'ян, що діяло в Україні. Створення федерації слов'янських народів було його метою. Об'єднавшись у 1825 р. з Південним товариством, його члени прагнули спільних дій з представниками польського революційного руху. Сергій Волконський — керівник Кам'янської управи — зізнався слідству, що він влітку 1825 р. їздив до Бердичева для зустрічі з членом польського Патріотичного товариства Петром Мошинським.¹ З такою ж метою відвідав згодом Житомир і Сергій Муравйов-Апостол, де одержав обіцянку від Мошинського приєднатися в разі повстання.² Готувалися вести спільні дії і в Литовському корпусі, де служили як російські, так і польські офіцери. Та не тільки військових захопили волелюбні ідеї. Поет Адам Міцкевич, який близько стояв до декабристських кіл, писав: «Тайные общества состояли из самых благородных, самых деятельных, восторженных и чистых представителей русской молодежи».³

Поразка повстань на Сенатській площі в Петербурзі та Чернігівського піхотного полку в Україні привела його учасників або на шибеницю, або у в'язницю, або в Сибір чи на Кавказ. Не кращою виявилася доля і польських патріотів. Піднявши прапор боротьби у Польщі, вони не уникли хиб декабристів. Повстання 1830—31 рр. під гаслом «За нашу і вашу свободу!» було роздавлене царськими військами. Засуджені учасники польського повстання наздогнали своїх російських однодумців-декабристів у тому ж Сибіру. Як послаблення карі розглядалося перебування під наглядом поліції у невеликих губернських містах з розгалуженим жандармським апаратом. Таку місію довелося виконувати і Чернігову.

Восени 1834 року доля привела сюди під поліцейський нагляд вже знайомого нам графа Петра Мошинського, активного діяча польського Патріотичного товариства. Вирватися з сибірського заслання йому допоміг голова Іркутського губернського правління Олександр Миколайович Муравйов. Один з перших ідеологів декабризму, як міг, допомагав засудженим декабристам і польським революціонерам. У поліцейському звіті за 1837 рік читаємо: «Лишений графского достоинства и дворянства Петр Мошинский. 38 лет. Под надзором с ноября 1834 г. Содержание от казны не получает и питается от трудов. Семейство имеет и находится при нем. Ведет себя весьма скромно».⁴ Інший запис за той же рік: «В поведении не одобряется».⁵

Ще зовсім молодим потрапив під «недремне око» чернігівських жандармів майбутній відомий політичний діяч, історик і художник Броніслав Залеський. За участь у таємному студентському товаристві Дерптського університету його віддано під суд і у 1841 році вислано до Чернігова.

У 1845 році Залеського було помилувано. Та вже наступного року за зв'язки з польськими революційними товариствами його знову заарештовано і віддано у солдати Оренбурзького корпусу. Туди ж відбувати солдатчину згодом прибув і Тарас Шевченко. Спільність поглядів,

захоплення малюванням зробили їх близькими друзями. «Святою» називав дружбу з Б. Залеським український поет.⁷

Під «опікою» чернігівської поліції опинився і член польського таємного товариства С. Бернадський. У 1841 році він одержав дозвіл повернутися на батьківщину — у Ковельський повіт Волинської губернії.⁸

За участь у польському революційному русі на каторжні роботи до Сибіру був висланий Іоахим Лесневич. Коли строк покарання був зменшений, його у 1847 році перевели до Воронежа. Рідні Лесневича звернулися до міністра внутрішніх справ з проханням про повне звільнення. Та замість цього І. Лесневича у вересні 1852 року перевели під нагляд поліції до Чернігова, щоб остаточно переконатися в його благонадійності.⁹

Після сибірського заслання опинився у Чернігові і Карл Олізар — активний діяч польського таємного товариства. У 1856 р. він звернувся до властей за дозволом повернутися на батьківщину.⁹

У Чернігові пройшли останні роки життя учасника польського повстання 1830—31 рр., члена таємного товариства, яке готувало нове повстання, Юліана Сабінського. Засуджений на 20-річну каторгу в Сибіру (згодом скорочена до 10 років) у 1843 році він був переведений на поселення до села Грановського Іркутської губернії. У цей час там перебувала на поселенні і родина декабриста С. Г. Волконського. Між ними встановилися теплі дружні стосунки. Особливо багато уваги приділяв Юліан Сабінський сину Волконських Михайлу, який через багато років з любов'ю згадував свого польського вчителя. Залишила про нього рядки у своїх відомих «Записках» і Марія Миколаївна Волконська: «Между прочим, в доме был господин Сабинский, сосланный поляк, отлично владевший французским языком и отдававший Мише все свое время без малейшего вознаграждения».¹⁰

У 1857 році Сабінському дозволили виїхати з Сибіру. Та повернувшись на батьківщину, він не полишає своїх ідей, які, мабуть, тільки зміцніли у сибірському оточенні односторонців. За революційну агітацію Сабінського знову заарештовують, та зважаючи на його досить похилий вік, висилають у Чернігів під нагляд поліції. Навесні 1869 року Юліан Сабінський помер. На жаль, пошуки його могили не дали результатів.

Це лише кілька епізодів з біографії людей, у чийх долях відбилося перебування в Чернігові. Скупі відомості довелося вишукувати у жандармських донесеннях, діловому листуванні чиновників, які збереглися в архівах. Хотілося ще б дізнатися, як впливали ці освічені з прогресивними поглядами люди на громадське життя міста, з ким спілкувалися, де працювали. Але зрозуміло, що в такому невеликому місті, яким був на той час Чернігів (населення його у І пол. XIX ст. зросло з 4,5 тисячі чоловік у 1808 р. до 14,6 тисячі у 1861 р.), всі мешканці були як на долоні і навряд чи б вони афішували свої відносини з «неблагонадійними». Можливо, ще відкриються досі невідомі джерела, і ми заповнимо прогалину новими фактами. В історії стародавнього Чернігова немає малозначущих сторінок.

Джерела та література

1. Ольшанский П. Декабристы и польское национально-освободительное движение. — М., 1959. — С. 191.
2. Орлик О. В. Декабристы и европейское освободительное движение. — М., 1975. — С. 142.
3. Мицкевич А. Собр. соч., т. IV. — М., 1954. — С. 388.
4. Державний архів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 5741, арк. 14 зв. — 15.
5. Там же, арк. 119 зв. — 120.
6. Марахов Г. І. Т. Г. Шевченко в колі сучасників. — Київ, 1976. — С. 50—51.

7. Центральний державний історичний архів України, ф. 442, оп. 791-а, спр. 73, арк. 1—5.
8. Там же, ф. 442, оп. 802, спр. 74, арк. 1—3.
9. Там же, ф. 442, оп. 802, спр. 17, арк. 1—2.
10. Записки княгини Марии Николаевны Волконской. — С.-Петербург, 1904. — С. 110.
11. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. — Киев, 1983. — С. 111.

МАЗЕПИНА КРИНИЦЯ

Ольга Травкіна

ЦАРСЬКІ ВРАТА З БОРИСОГЛІБСЬКОГО СОБОРУ м. ЧЕРНІГОВА

Видатна пам'ятка ювелірного мистецтва к. XVII—поч. XVIII ст. — царські срібні врата з Борисоглібського собору в Чернігові ось уже два століття є предметом уваги дослідників-краєзнавців.

Високий художній рівень та технічна досконалість цього неперевершеного твору декоративно-прикладного мистецтва породили цілу низку легенд, домислів, гіпотез щодо історії їх створення, імені донатора, місця виробництва.

Перший дослідник, який згадає про царські врата, — це загальновідомий описувач краю II пол. XVIII ст. О. Ф. Шафонський. У своїй капітальній праці «Черниговского наместничества топографическое описание»¹ він приводить такий переказ про історію створення врат, який до цих пір хвилює дослідників: «Царские врата... 1701 года с помощью писаря Генерального Карпа Ивановича Мокривича, сделанные, когда 1701 года под монастырскую колокольню рыт фундамент, то найден в земле сребный идол, который на сия царские врата употреблен».²

Цю легенду підхоплюють краєзнавці XIX ст., вона перекочує і в сучасну літературу.³ У І. М. Маркевича, Домбровського, у «Картинах церковной жизни Черниговской епархии...», а також у В. Л. Модзалевського, а вслід за ними у Б. О. Рибаківа замість одного знайденого ідола, з'являються вже два, з яких, як стверджують дослідники, і були виготовлені царські врата для іконостасу Борисоглібського собору. У той же час уже в XIX ст. береться під сумнів легенда про знаходження язичницького ідола. Так, зокрема професор історико-філологічного факультету Ніжинського педінституту М. Бережков розмірковує: «Почему их не сберегли, если были убеждены, что это идолы такая древность, такая редкость». Він вважав, що, можливо, це була «статуя новішого izdelia, занесенная в Чернигов поляками. В Борисоглебском монастыре жили доминиканские монахи... найденная какакая-нибудь статуя могла также принадлежать этим доминиканцам и ее, как предмет чужого культа, поспешили перелить, обозвав ее по недолгим размышлениям «идолом» или же в насмешку так обозвавши с малороссийским юмором».⁴

У наш час здійснена спроба за допомогою спектрографічного аналізу хімічного складу срібла царських врат визначити, чи дійсно при їх виготовленні був використаний давньоруський метал. Однозначної відповіді не отримано. Хімічний склад металу врат підтвердив їх виготовлення з одного злитка. У публікації В. П. Коваленко та Р. С. Орлова відзначається, що евтектичний сплав язичницького ідола відповідає давньоруській сіверянській традиції.⁵ У той же час у пізнішій статті Р. С. Орлова сказано, що «незважаючи на певні аналогії серед сіверянських прикрас, загадковий ідол з дитинця Чернігова за якістю металу тяжіє до металу скарбів Правобережжя».⁶ За його думкою, ідол

являв собою античну статую або незвичайний посуд і був привезений Олександром Святославовичем в Чернігів з Тмутарокані.⁷ Р. С. Орлов робить невеличкий екскурс в історію сприймання язичницьких ідолів після їх «повернення» і доходить до висновку, що їх руйнування набувало демонстративного характеру, що не передбачає знахідки язичницьких «болванів» на дитинцях давньоруських міст. Сумнівність переказу О. Ф. Шафонського про історію створення царських врат показує аналіз його повідомлення про те, що «царские врата... 1701 года с помощью писаря Генерального Карпа Ивановича Мокривича сделанные».⁸ Як і у справі з язичницьким ідолом, так і у цьому випадку це твердження було підхоплене наступними краєзнавцями, насамперед, чернігівським архієпископом Ф. Гумилевським, який навіть стверджував: «Царские врата серебряныя вылиты частично из серебряного идола найденного в земле при копании фундамента для колокольни, всего же более на пожертвования черниговского полкового судьи Карпа Мокривича. Герб его на бляшке врат с буквами К. М., на другой бляшке вблизи той надпись «року 1702». Это год устроения врат».⁹

Як бачимо, Ф. Гумилевський йде далі О. Ф. Шафонського, уточнює його, підкреслюючи, що врата «всього же более» були виконані на кошти К. Мокривича, що на вратах був навіть його герб з ініціалами.

Проте в 90-ті роки XIX ст. В. Милорадович спробував встановити істину, прямо заявляючи, що царські врата «в 1702 г. сделаны гетьманом Иваном Степановичем Мазею. Внизу царских дверей помещен и герб гетьмана Мазеи».¹⁰ Мабуть, щоб вийти якось з цього незручного становища, в «Картинах церковной жизни...» автори намагались з'єднати два ім'я Карпа Мокривича і Іоанна Мазепи: «повелением гетьмана Іоанна Мазеи полковой судья Черниговского полка Карп Мокривич изготовил для Борисоглебского собора царские врата тошкой чеканной работы».¹¹ Свідченням ще одного вільного поводження з фактами є повідомлення, зафіксоване в «Трудах черниговской губернской комиссии»: Петр Великий повелел сделать из онаго (тобто ідола — О. Т.) царские врата, которые и поныне находятся в соборе онаго монастыря».¹²

Про існування на царських вратах герба Мазепи пише і В. Л. Модзалевський, і нічого не говорять про наявність на них герба К. Мокривича.¹³

І дійсно, на царських вратах внизу центральної платівки розміщений герб гетьмана І. С. Мазепи з монограмою І. С. М. Г. З. — Іван Степанович Мазепа Гетьман Запорізький. Герб К. Мокривича відсутній. Чому ж О. Ф. Шафонський не побачив цього герба, а пов'язує створення царських врат з іменем К. Мокривича? Чи випадково це? Відомо, що О. Ф. Шафонський писав свій твір як офіційне замовлення генерал-губернатора П. О. Рум'янцева-Задунайського, який в свою чергу керувався наказом Сенату та цариці Катерини II, яка наказала всім помісникам і губернаторам «доставить ей обстоятельное топографическое описание... наместничеств и губерний».¹⁴

М. Бережков пише: «О. Шафонский представлял постоянно себе, что его труд будут читать императрица и генерал-губернатор».¹⁵ В 1787 році О. Ф. Шафонський власноручно підніс свій рукопис Катерині II під час її перебування у Чернігові.

Основним джерелом політичних поглядів О. Ф. Шафонського є його праця, з якої видно, що він, займаючи відповідальні посади в місцевих органах влади, вітав реформи Катерини II, направлені на остаточну ліквідацію автономії України, гетьманства та Запорізької Січі, про яку О. Ф. Шафонський відкликається «как вредное скопище всякого сброда».¹⁶ Звідси можна зробити і висновок про його негативне ставлення до гетьмана І. С. Мазепи як зрадника інтересів Росії і причини замовчування його імені як донатора царських врат. Правда, тут

треба взяти до уваги, що О. Ф. Шафонський, який тільки приїхав до Чернігова за два роки до написання своєї праці, не міг, звичайно, досконало вивчити місцеві пам'ятки і описував їх по документальних джерелах. Що ж стосується Ф. Гумілевського, то тут ми бачимо, що він, явно не помічаючи герба І. С. Мазепи, вказує на наявність на царських вратах герба К. І. Мокрієвича з його ініціалами К. М. Ф. Гумілевський непогано знав царські врата: докладно їх описав, вперше вказав на дату, що була вигравірована на вратах «року 1702» — кирилическими буквами.¹⁶ Він керував реставраційними роботами в Борисоглібському соборі, під час яких у 1861 році були відреставровані і позолочені царські врата з добавкою «серебряного бордюра внизу».¹⁷ Його ставлення до гетьмана І. С. Мазепи було негативним: «Пан гетьман любив називатися благодетелем храмів, давав обещання пишныя, но делал мало».¹⁸ Якщо ж звернутися до письмових джерел, то в «Малоросійському родословнику» В. Л. Модзалевського стосовно Карпа Івановича Мокрієвича приводяться докладні відомості про офіційні посади, які він обіймав в різні часи, а також про маєтки, які були пожалувані К. Мокрієвичу різними гетьманами. У кінці В. Л. Модзалевський зазначає, що в 1701 році (зверніть увагу в тому ж самому році, коли «був знайдений ідол» і почалася робота по виготовленню врат) Карп Іванович «вместе с женою дал евангеліе в Троицко-Ильинській Черниговській монастырь, а в 1704 г. погребен с женою в храме Троицко-Ильинского Черниговского монастыря».¹⁹ Відомостей про вклад Мокрієвича в Борисоглібський собор немає.

О. Ф. Шафонський не зовсім точно вказує і дату початку будівництва монастирської дзвіниці при ритті котлована, для фундаменту якої і був, як стверджує він, в 1701 р. знайдений срібний ідол. У 1953 році під час ремонтно-реставраційних робіт Колегіуму знайдена закладна дошка. На ній зображений герб Мазепи з його монограмою та написом, з якого видно, що дзвіниця була побудована на кошти І. С. Мазепи і почалася споруджуватись в 1700 році, а не в 1701 р., а закінчилося її будівництво в 1702 р. Є відомості про те, що церква дзвіниці була названа іменем Іоанна Предтечі, патрона І. С. Мазепи,²⁰ а не Іоанна Богослова, як стверджував Ф. Гумілевський.²¹

Таким чином, можна зробити висновок про спробу замовчати ім'я І. С. Мазепи як донатора царських врат для іконостасу Борисоглібського собору, що було здійснено краєзнавцями з політичних мотивів. Виходячи з цього, на наш погляд, не можна беззастережно стверджувати про сенсаційну знахідку язичницького ідола, з якого немовби були виготовлені врата. Ця легенда, мабуть, була створена з метою приховати правду. Адже на відливку врат (розміри їх 2,66x1,21 м) пішло більше 3 пудів срібла (їх вага 56 кг). На той же час це була значна вартість і знадобилася легенда, яка б пояснила, звідки взялося це срібло, з якого «полковий суддя К. І. Мокрієвич відлив врата». Звичайно, виготовлення царських врат — ідейно-художньої домінанти іконостасу — основного декоративно-художнього оздоблення Борисоглібського кафедрального собору — було почесним вкладом, а не рядовим типовим дарунком багатой козацької старшини, яка обдаровувала церкви, як правило, евангеліями, потирами, панікадилами, свічниками.

Цікаво, що в той же самий час, коли виготовлялися врата для Борисоглібського собору в Чернігові, у 1700 році були зроблені також срібні царські врата для нового іконостасу Успенського собору Києво-Печерської Лаври на кошти генерала Б. П. Шереметева,²² пізніше фельдмаршала, командуючого 120-тисячним російським військом, яке в 1695 році взяло 4 турецькі кріпості у пониззі Дніпра. Під час першого Азовського походу він діяв успішно з Мазепою проти татар на Перекопському перешийку. А в Чернігові кошти на спорудження царських врат дав гетьман І. С. Мазепа, про що свідчить його герб на царських вратах.

В. Л. Модзалевський відмічає, що герб Мазепи «как знак его даренія»²³ був на іконостасі Введенської церкви Троїцького монастиря, на кіоті чудотворної ікони Троїцько-Іллінського монастиря, а також на закладній дощці Колегіуму. І. С. Мазепа щедро обдаровував православну церкву, давав кошти на будівництво церковних споруд, на їх оздоблення. Вихований на засадах західноєвропейської культури І. С. Мазепа зустрічав відгук в чернігівському духовенстві, насамперед в особі таких визначних його діячів, як Л. Баранович та І. Максимович, що зробили значний вклад у розвиток української освіти, літератури, мистецтва в II пол. XVII—поч. XVIII ст.

Орієнтація на західноєвропейську культуру сприяла появі в Чернігові такого видатного твору декоративно-прикладного мистецтва, як царські врата з Борисоглібського собору.

Л. Баранович — чернігівський архієпископ перетворив Чернігів в значний культурний центр. Будучи сам непересічним письменником, він згуртував навколо себе таких знаменитих письменників та духовних проповідників того часу, як Дмитрій Туптало, І. Галятовський, С. Яворський. У друкарні, яку він заснував, працювали кращі гравери Л. Тарасевич, І. Щирський, Л. Крщонович, Н. Зубрицький та ін. Іоанн Максимович — продовжувач справи Л. Барановича, чернігівський архієпископ, письменник, фундатор Чернігівського колегіуму користувався покровительством гетьмана І. С. Мазепи, той клопотав перед царем та патріархом про його висвячення в архієпископію, давав кошти на розбудову резиденції Чернігівських архієпископів. — Борисоглібський монастир: монастирської дзвіниці, будівлі для Колегіуму, папірні для друкарні. У свою чергу в Чернігівській друкарні було надруковано п'ять книг, присвячених І. С. Мазепі, два панегірики, одна книга, присвячена його племіннику Обідовському.

Дата встановлення царських врат, мабуть, для нового іконостасу — 1702 р. — співпадає з закінченням будівництва величної споруди — монастирської дзвіниці — що свідчить про закінчення певного етапу в розбудові монастиря і передбачала влаштування святкового богослужіння в присутності щедрого донатора — І. С. Мазепи. Місце виготовлення врат також вказує на неординарність замовлення.

Перші припущення про місце виготовлення висловив на поч. XX ст. В. П. Модзалевський, який вважав, що вони були відлиті де-небудь в південно-східних католицьких країнах Європи, в південній Польщі, в Богемії чи Угорщині.²⁴ У сучасній літературі утвердилась думка Г. Н. Логвина, який стверджував, що царські врата були виготовлені в Гданську (Данцігу) за малюнком чернігівського гравера.²⁵

На місце виготовлення врат та ім'я майстра вказують тавро міського пробірного майстра та майстра, що стоять поряд на основних рельєфах та восьми частинах, з яких складаються врата. Міське тавро, яке ставив пробірний майстер, мало вигляд стилізованого плоду ананаса, внизу корона — це герб міста Аугсбурга II пол. XVII ст. (південна Німеччина).²⁶ Тавро майстра складається з трьох букв PID, заклучених в овал. Це початкові літери Філіпа (Якоб) Дрентветта 1708, 1712 роки смерті.²⁷

Аугсбург поряд з Нюрнбергом був одним з найзначніших центрів по виробництву предметів з дорогоцінних металів в Європі. У кінці XVII ст. тут було 190 майстрів-ювелірів, а в 1740 році вже 275.²⁸ Багато виробів з Аугсбурга вивозилось в Україну і в Росію. Тут жили і працювали цілі династії майстрів-золотарів. Найбільш знаменита була сім'я Дрентветтів, яка працювала з I пол. XVII ст. до поч. XVIII ст. Один із представників цієї сім'ї був ювеліром, Філіп Якоб Дрентветт, в майстерні якого виготовили срібні врата з Борисоглібського собору. Відомі 15 виробів цього майстра. В основному це кубки, свічники, розп'яття (висота — 114 см). Найбільш значним витвором знамени-

тої сімї стали царські врата (2,66x1,21 м), виготовлені на замовлення гетьмана І. С. Мазепи.

Незважаючи на те, що вони були виконані майстром з Західної Європи, композиція їх традиційна для українського мистецтва к. XVII—поч. XVIII ст.: між чотирма характерними для врат фігурами євангелістів розміщені зображення Бориса і Гліба — перших давньоруських святих. У верхній частині — сюжет «Благовіщення». Внизу — композиція «Ісеевого дерева» — зображення пророка Ісея, царя Давида, та на центральній вертикальній платівці — десять біблійських царів — наочне обґрунтування пророцтва Ісея, що Марія та її син Ісус Христос походили з його роду. Цей сюжет отримав широке розповсюдження на царських вратах в Україні в XVII ст.

Традиційність сюжетів та композиційної структури врат свідчать про те, що їх проект-рисунок був виконаний місцевим художником або гравером.

У той же час стиль та манера, в якій вони виготовлені, вказують на західноєвропейські зразки. Фігури євангелістів, св. Бориса і Гліба, Марії виконані на основі західної ідеї натурності, об'ємного пластичного моделювання облич, знань анатомічних особливостей тіла. В образах євангелістів підкреслена індивідуальність кожного з них. Вони наділені характерними національними рисами. Образ Марії трактований в дусі західноєвропейських мадонн: дівчини, одягненої в світське плаття з викотом, підперезаної пояском. Опущені очі, задумливо-мрійлива поза свідчать про те, що вона «переживає момент благовіщення».

Архангел Гавриїл зображений з довгим хвилястим волоссям, в лівій руці тримає лілію — символ чистоти, права піднята догори в граціозному жесті. Складки одягу вільно розвіваються.

Майстер вміло розбудовує композицію: у нижній частині він розміщує більш масивні, нерухомі, напівлежачі фігури царя Давида і пророка Ісея, з яких симетрично нахилу фігур з двох боків виростає листя, що граціозно облітає фігури євангелістів, Бориса та Гліба, утворюючи навколо них своєрідну рамку. Верхня частина врат більш легка і фігури Марії і Гавриїла — значно менші по розмірах, ніж євангелістів. Стрімкий біг акантового в'юнка вгору, обтікаючи їх, знаходить своє логічне завершення — в пафосній фігурі Ісуса Христа, що увінчує врата, сидячи на полусфері з розведеними руками в благословляючому жесті. Великі просвіти між листям аканту, їх закрученість, надає вратам легкість, ажурність, граціозність, створює своєрідний декоративний ефект, сповнений динамічних переходів.

Десять біблійських царів на центральній платівці представлені як античні герої в панцирах з скипетрами в руках та коронах.

Найбільш канонічно вирішені образи національних святих Бориса та Гліба. Незважаючи на те, що Борис і Гліб наділені індивідуальними рисами — Борис як старший зображений з бородою та вусами, з видовженим обличчям, у Гліба — округле обличчя молодика, без бороди та вусів, їхні фігури зберігають ієратичність, репрезентивну застиглість, таку характерну для середньовічного українського мистецтва.

Як бачимо, царські врата з Борисоглібського собору виготовлені в знаменитій майстерні в Аугсбурзі, у стилі барокко за проектом зрілого художника, який був не тільки добре знайомий з західноєвропейським мистецтвом, а й сам досяг видатних успіхів в реалістичному змалюванні образів, в створенні неповторних індивідуально-психологічних портретів, з другого боку, був близький і до національної культури, творив на ниві українського мистецтва. Серед інших видів мистецтва найпереводішим на той час в Україні було мистецтво графіки, яке знало найбільшого впливу з боку західноєвропейської культури. «Графіка виконувала функції інформатора про стан розвитку світового

мистецтва не тільки для фахівців-графіків, а для живописців та архітекторів».²⁹

Видатним графіком цього часу був Олександр Тарасевич (рік народження невідомий, дата смерті 1727 р.).³⁰ Є відомості про те, що О. Тарасевич навчався саме у Аугсбурзі,³¹ де на рубежі двох століть будуть виготовлені царські врата для Борисоглібського собору, у друкарні Кіліанів. Бартоломей та Філіп Кіліани були відомими майстрами гравюри не тільки у себе в Баварії, а в Австрії. Потім Олександр Тарасевич працював у Глуську (нині республіка Беларусь), а далі в м. Вільно в друкарні при Віленській академії. Згодом сюди також переїздить Леонтій Тарасевич, чернігівець Іван Щирський, Лаврентій Крщонович, М. Вощенко. Утворився гурток талановитих граверів, пріоритет в якому належав Олександру Тарасевичу. Саме на цей період припадає розквіт віленської гравюри. Майстри використовують поширену на заході техніку гравірування на металевих платівках.

Близько 1688 р. О. Тарасевич переїжджає до Києва. Найінтенсивніший період в його творчості припадає на останні десятиріччя XVII ст. у Києві, де він керував Лаврською друкарнею. Про перебування Олександра Тарасевича на чернігівській землі окремих відомостей немає. Але такий його зв'язок з Черніговом відчувається в його творах, прослідковується у творчих стосунках. Так, послідовники О. Тарасевича згодом з Вільно переїжджають працювати в Чернігів: Леонтій Тарасевич (є гіпотеза, що він був братом О. Тарасевича), Іван Щирський, Лаврентій Крщонович. У 1693 р. Олександр Тарасевич виконав посмертний портрет чернігівського архієпископа Лазаря Барановича.

Олександр Тарасевич — видатний майстер новаторського індивідуального психологічного портрета. Він зробив величезний внесок в утвердження реалізму в зображенні як святих, так і історичних осіб. Персоніфікація, передача індивідуальних рис неповторної особистості характерна для трактування образів євангелістів, зображуваних О. Тарасевичем в «Життях святих» 1693 р. Іконографія євангелістів була детально розроблена, їх зображали, як правило, людьми похилого віку з бородами, духовними мудрецами, заглибленими в написання євангелій, часто з символами — ангелом, левом, биком та орлом.

Ось як описуються в «Ерминни или наставлениях живописном искусстве» образи євангелістів: «Иоани Богослов держит Евангелие, старец плешивый с длинной бородою. Матфей-евангелист старец с длинной бородою, держит Евангелие. Лука евангелист, не старый, кудрявый с длинной малою бородою, изображает икону Богородицы. Марк евангелист с проседью в круглой бороде, держит евангелие».³² І лише один з небагатьох — Олександр Тарасевич — зобразив євангеліста Іоанна — автора найбільш містично-духовного євангелія — молодим юнаком з хвилястим волоссям, що спадає на плечі.

На царських вратах з Борисоглібського собору бачимо також, що Іоани зображений молодим, з хвилястим волоссям, зачесаним назад. Обличчя його натхненне, зосереджене на написанні «божественного откровения».

Таким чином, виходячи з місця навчання Олександра Тарасевича в Аугсбурзі (в його бібліотеці збереглося чимало аугсбурзьких видань),³³ а також з стилю та манери видатного гравера дуже близького до стилю, в якому виконані царські врата (навіть в трактуванні окремих образів, наприклад євангеліста Іоанна), можна припустити, що автором проекту рисунка царських врат міг бути видатний гравер Олександр Тарасевич.

Література:

1. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание (1786 г.). — К., 1851.
2. Там же. — С. 264.
3. Марков М. Е. О достопамятиностях Чернигова. — М., 1847. — С. 3;
- Марквич Н. Историческое и статистическое описание Чернигова. — Чернигов, 1852. — С. 14;
- Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. — С.-П., 1865. — С. 684;
- Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1873. — Кн. 4. — С. 167—168;
- Милорадович В. Описание Черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского. 2-е изд. — Чернигов, 1890. — С. 17;
- Прибавление к Черниговским епархиальным известиям, часть неофициальная. — Чернигов, 1892. — № 17. — С. 704—705.
- Труды Черниговской губернской архивной комиссии, 1897—1898. Чернигов. Вып. I. — Отдел. I. — С. 51.
- Бережков М. Материалы и заметки Михаила Егоровича Маркова. Разные сочинения к пояснению истории Чернигова. // Труды XIV археологического съезда в Чернигове. 1909. — М., 1911. — Т. 3. — С. 301—302;
- Картины церковной жизни Черниговской епархии девятивековой ее истории. Чернигов, 1911. — С. 5;
- Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. / Материалы и исследования по археологии СССР. — М. Л., 1949. — Т. I. — С. 7;
- Модзалевский В. П. Савицкий П. Н. Очерки искусства старой Украины. Чернигов. // Чернігівська старовина. — Чернігів, 1992. — С. 125;
- Логвин Г. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. — М., 1965. — С. 44—45.
4. Бережков М. Материалы и заметки Михаила Егоровича Маркова. Разные сведения к пояснению истории Чернигова... — С. 301—302.
5. Коваленко В. П. Орлов Р. С. Металл языческого идола северян с территории Черниговского Борисоглебского монастыря. Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 20-летию Черниговского арх.-исторического заповедника. Чернигов. — С. 50.
6. Орлов Р. С. «Тьмутараканский болван», «Слова о полку Игоревем» // Старожитності Південної Русі. Матеріали історико-археологічного семінару «Чернігів його округи в IX—XIII ст.». — Чернігів, 1991. — С. 182.
7. Там же. — С. 182.
8. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. — С. 264.
9. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — С. 167.
10. Милорадович В. Описание черниговских соборов... — С. 17.
11. Картины церковной жизни... — С. 5.
12. Труды черниговской губернской комиссии... — С. 51.
13. Модзалевский В. П. Савицкий П. Н. Очерки искусства старой Украины... — С. 125.
14. Бережков М. А. Ф. Шафонский и его труд Черниговского наместничества топографическое описание // Заметки к истории Черниговской губернии Малороссии вообще. — Нежин, 1910. — С. 8.
15. Там же. — С. 41.
- 15.* Там же. — С. 49.
16. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии... — Т. 4. — С. 168.
17. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям... — С. 704.
18. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии... — Т. 4. — С. 9.
19. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — Т. 3. — Киев, 1908. — С. 571.
20. Андрусик М. Малинюк Е. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч. — Київ, 1991. — С. 25.
21. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — С. 169.
22. Петренко М. З. Украинские золотарство XV—XVIII ст. — Київ, 1970. — С. 125.
23. Модзалевский В. Л., Савицкий П. Н. Очерки истории искусства старой Украины. — С. 111.
24. Там же. — С. 125.

25. Логвин Г. Н. Чернигов. Новгород-Северский, Глухов. — М., 1965. — С. 44—45.
26. Розенберг М. Юдшмейде Меркцейхен. Б. I. Франкфурт ам Майн, 1922. — С. 29—31.
27. Там же. — С. 156.
28. Большая иллюстрированная энциклопедия древностей. — Прага, 1966. — С. 259.
29. Степовик Д. В. Олександр Тарасевич. Становлення української школи граверів на металі. — К., 1975. — С. 87.
30. Там же. — С. 13.
31. Наглер Ю. К. Ді Монограмістен. — Мюнхен, Лейпціг, 1858. — Бд. I. — С. 570.
32. Ерминия или наставления в живописном искусстве, составленное первоюнахом и живописцем Дионисием Фурнографистом. — 1701—1733 гг. // Труды Киевской духовной академии. — 1868. — № 2. — С. 12.
33. Степовик Д. В. Олександр Тарасевич. — С. 12.

КРАЄЗНАВЧА МОЗАІКА

ГЕРБ ПРИЛУК

Герб — особливий символічний знак. Він виражає коло ідей, політичну та історичну характеристику, природні особливості, господарську специфіку країни, території, сексологію особи, роду тощо.

Герби поділяються на державні, герби земель, міст, областей. Міський герб належить до числа історичних пам'яток, в яких в символічній формі шляхом використання особливої знакової системи втілювались певні реальні явища та події.

Міський герб як символічний знак виник у феодальну епоху на певному рівні розвитку міської організації. Як відомо, сюзерен (великий феодал, який був государем щодо залежних від нього васалів), наділяючи свого васала землею, вимагав від нього проходження військової служби, участі в бойових походах з сферою рицарів і залежних селян. Підлеглий повинен був мати свій прапор, який символізував володіння землею і одночасно служив розпізнавальним знаком для його людей в період походів і битв. Таким чином бойова відзнака — знамено — мала перш за все відзнаючий характер. Зображались на ньому звірі, культові символи, шаблі, мечі. Незабаром специфіка рицарського озброєння визначила перенесення бойового знака на щит воїна. З часом ці знаки стали оформлюватися за спеціально розробленими правилами. Так виник рицарський герб. Поступово він перетворювався в постійний знак, придбав риси стану належності, почав передаватися в спадщину. По мірі заглиблення процесу феодальної роздробленості васали одержували все більш широкі права на управління своїми землями, ставали практично незалежними їх володарями; герб такого «самостійника» одночасно перетворювався в емблему його землі.

У 1569 році в Любліні було підписано унітарний акт, згідно з яким Велике князівство Литовське і Польське королівство об'єдналися в єдину державу — Річ Посполиту. До складу неї в другій половині XVI — першій половині XVII ст. входили лівобережні українські землі. Річ Посполита як феодальна держава була заохочена в розвитку економічної бази міст, бачучи в них важливе джерело поповнення своїх прибутків. Тому надавала містам різні привілеї, які стимулювали зростання торгівлі, розвиток ремесел, а також визначали стан мешканців міста як соціальної групи феодального суспільства.

Магдебурія в визначній мірі послабляла феодальну залежність міст, надаючи їм право на самовизначення, особистий суд, право земельної власності і визволення від більшої частини феодальних повинностей.

Введення в лівобережних українських містах норм магдебурзького права стало помітною віхою на шляху повсюдної появи і законодавчого затвердження міських гербів. Для ведення міських справ потрібна була печатка — необхідний компонент діловодства того часу. Вона повинна була наочно констатувати законодавчу владу міста. Тому разом з грамотою на магдебурзьке право місто обов'язково отримувало міську печатку і герб. Міський герб був символом самоуправління міста. Офіційне визнання його оформлялося юридично, він затверджувався королем, видавалась відповідна грамота. Грамотою 1582 року Сигізмунд III закріпив у власність А. Вишневецького місто Прилуки. Причому магдебурзьке право Прилукам, також як і Лубнам, надано в такому об'ємі, яким воно було в головних містах королівства. Кракові, Львові, Гербом міста стала частина зображення на князівському гербі Вишневецьких.

Історики А. Шафонський писав: «Герб состоит из четырехугольного продолговатого щита, которого нижние углы круглые, и на нижнем краю на среднее острое возвышение. В щиту, в голубом поле бычача золотая, с золотыми рогами глава, с левой в правую сторону кривою саблей пронзенная, так что конец сабли вкось у правого уха сторчит...». Таке зображення було і на печатці Прилуцької ратуші. І. Вишневецький, до якого незабаром перейшли Прилуки, зробив місто одним з центрів своїх володінь на Лівобережній Україні. Він побудував великий палац і мав намір перенести сюди із Лубен свою резиденцію.

4 липня 1782 року герб міста був затверджений імператрицею Катериною II. Пріснував він до 1917 року. Герб поміщався на будинку ратуші, на міських воротах, був обов'язковим атрибутом в торгівлі. Але найбільше він використовувався в міській канцелярії. У період, коли Україна стала незалежною державою, потрібні відновити історичну справедливість і відродити герб міста. Він повинен стати офіцій-

ною емблемою міста. Його потрібно встановити при в'їзді в місто, щоб він зустрічав гостей. Бажаний герб і на будинку міської Ради.

Його потрібно ввести в діловодство, наносити на вироби місцевої промисловості, і таким чином прославлятиметься рідне місто як на всю Україну, так і за її межами.

Л. КАРПИЛЯНСЬКИЙ,
директор Прилукського краєзнавчого музею.

РОДИННІ КОРЕНІ Л. УКРАЇНКИ

Чи перебувала Леся Українка на Чернігівщині? Можливо, але документальних даних ми не знайшли. Знаємо, що серед чернігівської інтелігенції були у неї знайомі М. М. Коцюбинський та інші.

Але батько Лесі — Петро Антонович Косач (1841—1909 р.р.) родом з містечка Мглин Чернігівської губернії. Він навчався в Чернігівській гімназії. Був юристом за фахом і громадським діячем демократичного напрямку.

Мати — Олена Пчілка, відома письменниця, фольклорист і етнограф, збирала у нас народну творчість. Зокрема, вона добре знала мєнського кобзаря з Волосківця Терентія Макаровича Пархоменка, зустрічалась з ним у себе на квартирі в Києві.

У рецензії на творчість кобзаря вона згадує в 1908 році: «Кобзаря Пархоменко я його исполненіє я знаю довольно давно, вот уже лет п'ять... он навѣдывается в Киев и кое-где выступает. Как-то забрел он к нам».

А от про перебування чоловіка Лесі Українки в Мені нам відомо більше. Ми з краєзнавцем В. Ф. Покотилом досліджували цей факт. Климент Васильович Квітка (1880—1953 р.р.) дачі побував у нашому містечку, де збирав народну творчість.

Він був відомим українським музикознавцем-фольклористом. Ним зібрано понад 6000 українських та інших народів пісень. Згодом професор К. Квітка видав ряд науково-теоретичних праць і збірок народної творчості, організував Кабінет вивчення музичної творчості народів. Краєзнавчі пошуки, бесіди зі старими мєнцями, стаття К. Квітки «Мєна, Позеневичі», надрукована у «Вибірних статтях» ч. 1 (Київ, «Музична Україна», 1985), дають можливість ширше висвітлити цей епізод.

Отже, в 1896 р., на початку своєї фольклористської дороги, юний Климент Квітка влітку, в час канікул приїхав у Мєну з метою записати народні пісні. Одночасно він був репетитором гімназиста, сина місцевого поміщика Омелюти.

К. Квітці не в повній мірі вдалося використати свій час. У цей час містечкова адміністрація забороняла спів на вулицях. Та він познайомився з дочкою іншого поміщика — Софією Москальською, яка добре знала народні пісні, перейняті від дівчат з Чугаївки (куток у Мєні). Вона аміло передавала пісні з точним дотриманням фонетичних особливостей місцевої говірки з її архаїчними рисами і двоголоссям.

Ці записи пісень від С. Москальської були опубліковані Квіткою у спеціальному збірнику в 1922 р. До речі, ми дізналися, що у Москальських була бандура відомого данилівського майстра Олександра Корнієвського. К. Квітка писав: «Однак після видання збірника у 1923 р. я знову відвідав Мєну». Цього разу він був тут недовго. Записав від селянок живані пісні. Зокрема, його зацікавив вигук «гу-у!».

Потім він побував на молочній фермі на хуторі колишнього поміщика, де виконував свої репетиторські обов'язки. Тут він записав від одного селянина-скрипала пісеньку, що теж була опублікована в черговому збірнику.

Такі деякі відомості про родину Лесі Українки, пов'язані з нашим краєм.

Дмитро КАЛІБАБА,
учитель-краєзнавець.

м. Мєна.

З архіву НКВС

БУНТІВНИЙ ВОСЬМИКЛАСНИК

[за матеріалами «Справи № 12940» слідчастини ЧОУ НКВС.
Фонд зберігання II — 15534]

Безсумнівно, з чотирнадцятирічного Малечі Леоніда Петровича, мешканця села Анисова Чернігівського району, вийшла би з часом велика освічена людина, можливо, літератор чи журналіст. Доказом цьому його любов до літератури, зокрема до творів Тараса Григоровича Шевченка, рання не за віком визначеність життєвої позиції і широта світогляду, відвертість і мужність характеру. Однак — не судилося.

27 квітня 1940 року Льоня написав і припіслив кривками на кооперації, воротах школи, людських парканях листівки, що починалися цілком по-шевченківському:

Не святкують тепер Паски,
У церкву ні ходять,
І на Паску вчителів
У колгосп гонять.

Далі Льоня пояснював, що в партію вступає лише той, хто хоче напитися людської крові, і закликав односельців у неділю до колгоспу не йти, а братися за дружок.

Органи НКВС, невірно оцінивши ситуацію, заарештували вчителя Матюшу Іллю Кириловича. Льоня, щоб довести органам їхню помилку, надумав ще раз написати листівки, однак учителя через два тижні випустили. Старший слідчий слідчої частини облуправління НКВС молодший лейтенант держбезпеки Тертишник, порівнявши почерк листівок з почерком шкільної стінгазети «Сталінець», яку редагував Льоня, знайшов справжнього винуватця.

Заарештували хлопця 13 вересня. Льоня, який на той час квартирує в Чернівцях і навчаючись у школі № 8, уже був готовим до всякого, почав давати пояснення.

Народився в селі Ковчин Куликівського району. Батьків у 1929 році розкуркуляк, батька за несплату податків вислали на Північ, де він пропав. Добре пам'ятає 33-й рік, бо тоді мало за голоду не помер, згодом разом із мамою-вчителькою і братом Святославом переїхали до Анисова, мати вийшла заміж за директора школи Дем'яна Олександровича Кривницького. Вітчизна ставилася до нього гарно, однак туга за батьком, сумні розповіді бабусі про їхнє минуле, зробило його життя поганим. Він привчився до книжок. Читав Грінченка, Винниченка (вітчим наказав ті заборонені книжки знищити, але він зберіг), особливо вплинули на нього оповіді про дитячі роки і революційну діяльність Леніна, Сталіна, Кірова, Куйбишева, зокрема книжка Лаврентія Берія «Про більшовицькі організації в Закавказзі». Саме вони привели його до думки створити підпільний гурток для боротьби з радянською владою, який би міг назватися «Визволення України» і діяти через розповсюдження листівок. Заради цього він говорив з односельцями Кошарним Миколою і Герасименком Михайлом, але вони відмовчались: мовляв, нічого не вийде. Словом, таємну організацію створити не зміг через відсутність прибічників. 27 квітня, узнавши, що парторганізація школи вирішила вигнати вчителів на Паску в колгосп на роботу, вирішив скористатися моментом і закликати людей до опору.

Хлопець поводиться з гідністю, говорить про все відверто, навіть власноручно пише заяву, в якій пояснює: колгоспники живуть життям рабів Стародавнього Риму. Немає хліба, макаронів, цукру, круп, риби. Приблизно сімдесят відсотків селян ходять у лахмітті і драному взутті, на трудовень платять 200 гр. зерна, селяни душаться в лавках за хлібом, бо в них все відбирає держава. У країні «от молдаванине до фіна» народ голодний, холодний, роздягнутий, роззутий, пограбований, з хат вигнаний, залаяний і одурений. Радянський Союз веде політику воєн і загарбання чужих територій — лише за останні три роки встиг помірятися силами з вісьмома державами і захопити Монголію, Західну Україну і Білорусію, Бессарабію, Буковину, Фінляндію, Прибалтику. Саме через це він ще раніше відмовився записатися до комсомолу і зненавидів радянську владу.

Слідчий кричить і погрожує. Льоня пише заяву і підписує протоколи допитів по-українському — очевидно, як виклик.

19 листопада Чернігівський обласний суд у закритому вечірньому засіданні засуджує його до чотирьох років виправно-трудових таборів. Учні десятиго класу Герасименку Михайлові дають один рік, студентові першого курсу Чернігівського педінституту Кошарному Миколі три роки — за недонесення.

Відсидівши, обидва хлопці повернулися до села. Слідів Льоні, як і його батька, навіть з міліцією (тобто через картотеку МВС) не вдалося розшукати. Не для цих порядків, розумних і чесних людей більшовики своє царство творили.

Володимир ШКВАРЧУК,
консультант науково-редакційного підрозділу обласної Радн.

м. Чернівці.

РОЗВІДКИ

Ганна Арендар

КОЗАЦЬКА СТАРШИНА ЯК МЕЦЕНАТ ЦЕРКОВНОГО МИСТЕЦТВА ЧЕРНІГІВЩИНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ім. В. В. ТАРНОВСЬКОГО)

У період гетьманування І. Самойловича, а особливо в добу І. Мазепи, розквітає українське церковне мистецтво. Чернігів був одним з головних культурних осередків. З містом цього часу пов'язані імена відомих церковних, літературних і політичних діячів Л. Барановича, І. Галятовського, Ф. Углицького, Д. Туптала (Ростовського), І. Максимовича. Тут зосереджувалось чимало можновладних і впливових сімей козацької старшини: Дуніни-Борковські, Лизогуби, Мокрієвичі, Полуботки. Спільними зусиллями представники світської і духовної еліти відновлювали і будували нові культові споруди. Козацька старшина, володіючи значними багатствами, виступала як основний фундатор церковного мистецтва, вкладала кошти в будівництво і реставрацію храмів, їх оздоблення. Як свідчать джерела, на кошти І. Мазепи у Чернігові закінчене будівництво Троїцького собору, 10 тисяч золотих було видано ним на відновлення Борисоглібського монастиря.¹

В Чернігівському історичному музеї зберігається чимало предметів декоративно-прикладного мистецтва, які були пожертвовані в церкві Чернігівщини козацькою старшиною.

Чудовим витвором українського золотарства є великі за розмірами і красиві за формою шати чудотворної ікони Богородиці Іллінської (И-2719), яка була написана ченцем чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря Григорієм (Геннадієм) Дубенським в 1658 р. і, як свідчить Д. Ростовський і літопис Величка, з 1662 р. прославилась чудесами.² Ікону оточують 7 медальйонів з богородичними сюжетами в обрамлених соковитих пагінцих з пишними квітами на золотому тлі. Під іконою — герб Мазепи з літерами «ІМГВЦПВЗ» (Іван Мазепа гетьман війська царської пресвітлої величності запорізького), в оточенні арматури, серед якої чітко карбовані булави, бунчуки, келепи, порохівниці. Обабіч герба — своєрідно трактовані військовий табір і архітектурний ансамбль міста. Зверху над іконою — фігурна пластина з карбованою «Коронацією Богородиці». Весь простір навколо композиції прикрашений майстерно виконаними великими соковитими квітами на стеблах. Ще вище — 2 янголи тримають вензель «MARIA». Увінчує шати оздоблена квітами митра.³ Присутність герба свідчить про причетність Мазепи до його створення. У цій роботі яскраво простежуються основні риси барокко — монументальність, пишна декоративність орнаментики, парадність і урочистість, що повністю утвердились в українському ювелірному мистецтві в кінці XVII ст. В цілому високохудожній твір не позбавлений і певних вад: досить примітивно і грубо карбовані обличчя, непропорційні фігури янголів. Схиляємось до думки, висловленої В. Модзалевським та П. Савицьким, що шати виготовлені за зразками німецьких ювелірів, чії вироби у II пол. XVII ст. були поширені як в Західній Європі, так і в Україні.⁴

Фундаторство гетьманів ставало добрим прикладом для інших старшин. Значні пожертвування до храмів Чернігівщини здійснив чернігівський полковник (1672—1685), а пізніше генеральний обозний Війська Запорізького (1685—1702) Василь Дуїнін-Борковський, один з найбагатших людей Гетьманщини. Головним чином на його кошти були відновлені Спасо-Преображенський собор, Єлецький і П'ятиницький монастирі, оздоблювались Воскресенський і Благовіщенський храми.⁵ Музею належать біля десяти пам'яток із записами про вклади з гербом Дуїніна-Борковського. Це — потири, тарілки, книги в срібних оправах.

Особливою вишуканістю та оздобленням відзначається потир (И-2562) з написом польською мовою про надання його Дуїніним-Борковським до кафедральної церкви Спасу в Чернігові в 1687 р.⁶ Срібний позолочений потир приємних пропорцій, стрункий. Чаша по зовнішньому краю має гравіровані евангельські сцени і герб Дуїніних-Борковських (лебідь в щитку, другий на короні над щитком) з ініціалами «I. D. B.». На чашу одягнуто золочену сітку з чотирма медальйонами, на яких вправно вигравірувані в реалістичній манері евангелісти, між ними — розетки зі смарагдами, рубінами і різнокольоровою емаллю. Таким же камінням прикрашений красивої яйцевидної форми стержень. Седес у верхній частині конусовидний шестигранний з гравірованими завитками і накладними розетками. Нижня його частина кругла, ступінчата з карбованим рослинним орнаментом і херувимами. Це логічно завершений високохудожній твір, виконаний в стилі барокко, але не позбавлений впливу готики.

Більш стримано, але теж майстерно виконаний ще один потир — роботи данцізького майстра «С. S.», який надав до церкви Благовіщення в Чернігові генеральний обозний. Потир рівнозолочений, на його чаші досить спрощено гравірований герб Дуїніних-Борковських в оточенні літер «I. D. Z. B.». На чашу одягнуто срібну сітку з іконками квадратної форми, на яких карбовані сцени тайної вечері, омовення ніг, молитву у саду Гефсиманському, між іконками — купки фруктів в обрамленні листя аканту. Стержень грушоподібний з двома литими янголами. Седес досить широкий, на його поверхні серед рослинного орнаменту шість таких же іконок, як і на чаші, на них зображені сцени «Страстей Господніх». На піддоні вирізано красивими рівними польськими літерами вкладний запис. Вмілою рукою лейпцізького золотаря виготовлено і масивний срібний підсвічник (И-2726), густо прикрашений рослинним орнаментом і гербом Дуїніна-Борковського в оточенні ініціалів «IBDBWICPMZGO».⁷ Високим художнім рівнем відзначається оправа на євангеліє, виконана бреславським майстром на замовлення чернігівського полковника.⁸ Оправа виглядає досить масивною, на її срібних пластинах в стилі барокко карбовані в динаміці композиції Преображення (верхня дошка) і Хрещення (нижня дошка). На останній внизу прикріплений герб Дуїніних-Борковських, над ним ініціали «I. D. B. P. X. C.», знизу дата «1685». Дарчий напис з 21-го аркуша (початок Євангелія від Матвія) свідчить: «Сію книгу Євангеліє Стоє власним коштом і накладом Своім Урожоний Мл Пан Василій Дуїнін-Борковський Полковник воска Их црського Пресветлого влчтва Запорозкого Чернеговски так оздобие оправивши за опущеніє грехов своих надал до храму Преображенія Гдня Соборной муровано цевки всаом Чернеговс...».

Козацька старшина робила вклади не тільки в храми міст, великі монастирі, але й у сільські церкви. Ці дари були значно скромніші як за розмірами, так і за оздобленням. Прикладом може слугувати оправа євангелія, яке офірував генеральний обозний до церкви Покрови с. Рудки в 1689 р., про що свідчить вкладний запис.⁹ Ошатно на фоні чорного оксамиту виглядають срібні і позолочені клейма. Лицьова сто-

рона прикрашена хрестоподібним середником і трикутними наріжниками, на яких вирізані досить схематично Розп'яття з предстоячими і євангелісти з символами. Щоб оправа не здавалася сухуватою, навколо середника розкидані зірки, а бордюр прикрашений трілисником. Як для останньої чверті XVII ст., коли утверджувалось українське барокко, ця робота зберігає чимало елементів архаїки. Щедрим donatorом був і чернігівський полковник Яків Лизогуб (1677—1698). Він став фундатором Катерининської церкви в Чернігові, на його кошти у Седневі — лизогубівській маєтності — був зведений храм Різдва Богородиці. На євангелії московського друку читаємо вкладний запис: «Сіє Євангеліє Стоє куплено и оправою оздоблено коштом власним и накладом Их Црского Пртлого Влчтва воска запорзкого Чернеговского Полковника Его Млти Пана Якова Лизогуба, Анадано до храму Рождества Пртой Бцы од егож новосозданную вместе Седневе... Рок: АХЧВ (1682) мця Септеврія ка (21) д».¹¹

Книга прикрашена оригінальною срібно-золоченою оправою з високо карбованими композиціями Преображення і Різдва Богородиці. Людські постаті грубуваті, проте зображені природньо, в русі. Оправа є буйні гілки з листям і великими квітами маку. Досить вправно майстер поєднує гру світлотіней відкритого срібла і позолоти. На заломі корінця зверху карбовано герб Лизогубів (піднята рука з мечем — «погоня») та ініціали «Я. Л. — П. Ч.».

У фондах музею зберігається тестамент — заповіт Я. Лизогуба, складений 25 травня 1698 р., в якому полковник заповідає церквам Чернігівщини і Київщини значні суми, в тому числі на «Єлицький тутешній Чернеговски монастир, в котором мое тело має бути положено 1000 золотих».¹² Після смерті полковника на замовлення його сина Юхима була прибудована до Успенського собору цього монастиря усипальниця Якова Лизогуба. Після освячення в 1701 р. вона одержала пазву церкви святого Якова. До неї родиною Лизогубів і був пожертвований напрестольний хрест, на якому вибито напис: «Сей крестъ надання сго милости пана Якова Лизогуба полковника Чернеговскаго до храму святаго Апостола Иакова церкви каменной Чернеговской року А А (1701) април дня 1».¹³ Хрест срібний позолочений з фігурними кінцями. На чільному боці реалістично вигравірувані Розп'яття з предстоячими, Бог Саваоф, апостол Яків, на звороті — Божа мати з немовлям, на кінцях хреста — євангелісти. Хрест принаято до круглого сидеса, на поверхні якого карбований вінок із соковитих квітів і листя. На верхній частині стояна між крупним трілисником гравіровано герб Лизогубів і літери «Я. Л.».¹⁴ За стилістичними ознаками — це твір українського майстра, можливо, чернігівського, в якому чітко простежується боротьба ренесансних і барокових мотивів, причому карбування виконане на більш високому рівні, ніж гравірування. Декоративність виробу досягається за рахунок ускладнення форм хреста та застосування карбованого рослинного орнаменту.

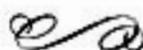
Не можна також обійти ще дві пам'ятки — масивні євангелія в коштовних оправах, на яких карбований герб Мокрієвичів.¹⁵ Представник цього роду Карп Іванович Мокрієвич — колишній генеральний писар в «уплату» євангелія дав 1000 золотих, як свідчить запис в одній з цих книг. Оправа майстерно виконана аусбурзьким золотарем в кінці XVII ст. На червоному оксамиті урочисто і святково сприймаються живописні фініфтеві медальйони із зображеннями Вседержителя, празників, святих, євангелістів у буйних завитках аканту. Своєрідно карбовані пуклі у вигляді масивних розеток. Євангеліє було надано Мокрієвичем до чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, де він і був похований в 1704 р.¹⁶ Інша оправа за манерою виконання має багато спільного з оправою євангелія, яке вклав Я. Лизогуб до храму Різдва Богородиці: це і композиційне вирішення всього твору, і поєднання позолоти з відкритим сріблом, і квіткові мотиви.

На фоні згаданих дарів значно скромніше виглядає гробниця, яку надав у 1682 р. до Миколаївської церкви в Чернігові її ктитор сотник вибельський Євфим Лобко." Гробниця срібна, невеликих розмірів, нагадує скриньку, на стінках якої в круглих медальйонах схематично і грубувато гравіровані Страсті господні. Білий майстерно карбовано низьким рельєфом рослинний орнамент, який заповнює вільний простір. Оригінальності твору надають фігурні литі ніжки у вигляді пташиних лап з галькою в пазурах та три церковні шестигранні барабани з прорізними квітами, що здіймаються над покрешкою гробниці. Особливості зображення людських постатей, рослинних орнаментів, тогочасна українська мова дають підставу трактувати цей твір як роботу українського золотаря.

Звичайно, до нас дійшла зовсім незначна частина того, що фундавало козацькою старшиною до храмів Чернігівщини. Проте і ці пам'ятки свідчать про її значний внесок у розвиток українського церковного мистецтва, характеризують естетичні смаки козацької старшини.

Джерела та література:

1. Пам'ятки України. — 1991, № 6 — С. 20—21.
2. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 2. — Чернігів, 1873. — С. 31.
3. Фонди Чернігівського історичного музею, И—2719.
4. Чернігівська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 1300-річчю Чернігова. — Чернігів, 1992. — С. 112.
5. Киевская старина. — Т. XLIV. — 1894. — С. 534—535.
6. Фонди Чернігівського історичного музею, И—2562.
7. Там же, И 2555.
8. Там же, И 2726.
9. Там же, Ал 181.
10. Там же, Ал 177.
11. Там же, Ал 222.
12. Там же, Ал 553.
13. Черниговские епархиальные известия. — 1902, № 18. — С. 38.
14. Фонди Чернігівського історичного музею, И 2496.
15. Там же, Ал 183, Ал 185.
16. Модзалевский В. Малороссийский родословник. — Т. 3. — Киев, 1912. — С. 571—572.
17. Фонди Чернігівського історичного музею, И 2597.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

«ШПИГУНИ» НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Нижче друкуємо у скороченому варіанті документ, який досить красномовно характеризує обставини функціонування закритого тоталітарного режиму кінця 1950-х — початку 1960-х років. Стан настороженості, шпигуноманії, всепідозрливості у СРСР цілком впливав з реалій неідеальних взаємостосунків з країнами капіталістичного табору. Проте владні інституції, удесятеро перебільшуючи дії іноземних спецрозвідок, поспіхом зараховували до ворогів, зрадників всіх людей, здатних на будь-який опозиційний прояв. Процес демократизації суспільства штучно стримувався нагнітанням антиімперіалістичної істерії. У 1960-х роках на Придесенні кілька педагогів, робітників відбули по 4—6 років каторги лише за те, що наважились написати листи в американське посольство, нестандартно мислили, прагнули розібратись, чому народ живе бідно, безправно. Десятки людей були заарештовані КДБ і після «перевиховання» назавжди полишали бажання змінити щось у суспільстві.

Архівна виписка

з «Справки, содержание которой следует использовать в докладе на партийных собраниях в первичных парторганизациях Черниговской области, в связи с обсуждением письма ЦК КПСС «О повышении революционной бдительности» от 2 июня 1960 года».

Наша страна, выполняя грандиозную программу строительства коммунистического общества, заинтересована в прочном мире.

Ленинская миролюбивая политика Советского Союза вынудила правительства США, Великобритании и других империалистических стран пойти на некоторую разрядку напряженности в международных отношениях. Активную роль в этом сыграли исторические визиты Председателя Совета Министров СССР тов. Н. С. Хрущева в Соединенные Штаты Америки, в некоторые страны Азии и во Францию.

Советский Союз выступает за полное и всеобщее разоружение, за прекращение испытаний ядерного оружия, за заключение мирного договора с Германией. Это отвечает чаяниям огромного большинства человечества и находит всеобщее одобрение и поддержку. Великим миролюбивым актом Советского Союза является проводимое им новое значительное сокращение своих вооруженных сил.

Принятые V сессией Верховного Совета СССР, законы об отмене налогов с заработной платы рабочих и служащих, о завершении перевода в 1960 году всех рабочих и служащих на семи- и шестичасовой рабочий день, направлены на дальнейший подъем благосостояния советского народа и демонстрируют перед всем человечеством мирные устремления нашей страны.

В настроениях общественности буржуазных государств происходят глубокие сдвиги в сторону укрепления мира. Миролюбивые силы все более растут. Однако перспектива длительной разрядки напряженности приходится явно не по вкусу вдохновителям обанкротившегося империалистического курса на развязывание новой войны. Агрессивные круги империалистических государств, выступающие против мира, еще сильны и влиятельны. В последнее время они значительно активизировались (...).

Для сбора шпионских материалов иностранные разведчики и их агенты прибегают к самым разнообразным способам. К ним относятся личное наблюдение, зарисовки, фото- и киносъемки военных и промышленных объектов, установление знакомств с людьми, которые располагают секретными данными, подслушивание разговоров советских людей.

Особое место империалистические разведки отводят разведчикам, действующим в СССР под прикрытием работы в посольствах, миссиях и торговых представительствах. Эти лица совершают поездки по нашей стране, во время которых стремятся проникнуть в интересующие их районы и собрать нужную информацию.

В конце сентября 1959 года несколько американских и английских разведчиков посетили Одессу. Как впоследствии оказалось, их интересовали не достопримечательности этого города и не морской воздух, и нечто другое. Всячески маскируясь, они пытались сфотографировать военные объекты.

Американская разведка снабжает своих сотрудников портативной кинофотоаппаратурой с телеобъективами, позволяющей производить съемки с больших расстояний, а также аппаратурой для съемок в темноте, с помощью инфракрасных лучей.

Разъезжая по нашей стране в поездах или на пароходах, иностранные разведчики ведут разведку из отдельных купе и кают, тамбуров вагонов-ресторанов, туалетных комнат.

Следует отметить, что разведчики-дипломаты стали чаще практиковать поездки на собственных машинах, что позволяет им быстрее передвигаться, появляться в районах расположения интересующих их объектов и пользоваться при ведении разведки различной аппаратурой.

Бывший военный атташе США в Советском Союзе, совершая поездку по Беларуси, пытался в разведывательных целях проникнуть в район расположения важного военного объекта. На развилке одной дороги он свернул к этому объекту, но вскоре был остановлен работником Госавтоинспекции. Проверив путевые документы, автоинспектор вежливо объяснил ему, что он отклонился от маршрута, и указал ему, каким путем необходимо следовать. Атташе вышел из машины и стал настойчиво требовать, чтобы его пропустили вперед. Автоинспектор в категорической форме предложил ему возвратиться обратно и не нарушать советских законов и встал перед машиной, преградив ей путь. Разъяренный атташе подошел к автоинспектору и пытался столкнуть его с дороги, однако из этого ничего не вышло, и атташе вынужден был повернуть обратно.

По маршруту Москва—Минск—Гомель—Чернигов—Киев совершали поездку на автомашине помощники военно-воздушного атташе США. В одном из районов города Чернигова указанные «дипломаты» пытались проникнуть в расположение воинских частей, дислоцирующихся в районе города Чернигова. На замечание инспектора милиции, что они следуют не по маршруту, иностранцы с насмешкой упрекнули инспектора в том, что он плохо знает дорогу на Киев и, не считаясь с его замечанием, пытались ехать дальше. Только при настойчивости инспектора по отношению к иностранцам они были возвращены в город и направлены по маршруту на киевскую дорогу.

Во время поездки по стране иностранные разведчики прибегают к различным ухищрениям. Так, знакомясь с советскими гражданами, они часто скрывают свою национальность, выдают себя за туристов из социалистических стран или жителей национальных республик СССР, постановкой безобидных вопросов пытаются получить нужные им сведения.

В 1958 году эти же помощники военно-воздушного атташе США, прибыв в районный центр Козелец, зашли в чайную и за чаем окру-

жавшим их посетителям представились как делегаты VII фестиваля из стран Народной демократии. Начали интересоваться у присутствующих там граждан, как идут дела в колхозах, едут ли из Козельца делегаты на фестиваль, чем характерным славится их район: какой промышленностью, какими учебными заведениями и т. д.

Советский Союз постоянно расширяет свои политические, экономические, культурные и спортивные связи с зарубежными странами. В нашу страну с каждым годом приезжает все больше иностранцев. К нам едут различные делегации, деловые люди, туристы, работники печати и радио, специалисты, студенты, спортсмены.

Только за последние 2 года в нашу Черниговскую область приехало из-за границы 259 человек с разными целями: по линии туризма, к знакомым, к родственникам, в служебные командировки и т. д. Также и из нашей области выезжало за границу в разные страны Народной демократии и капиталистические страны 266 человек в качестве туристов, в служебные командировки и просто навестить родственников и знакомых.

Большинство иностранцев прибывают к нам с добрыми намерениями. Ознакомившись с советской действительностью, они с глубоким уважением отзываются о советском народе и его трудовых победах. Советские люди радушно встречают зарубежных гостей и помогают им получить правильное представление о нашей стране.

Однако мы не должны забывать, что империалистические разведки и зарубежные антисоветские организации в числе членов делегации, туристов, коммерсантов засылают в СССР своих разведчиков и агентов, которые имеют задания собирать шпионскую информацию.

Был случай и у нас в Черниговской области, когда в 1959 году по частной визе одна иностранка, приехав в город Чернигов, пыталась собрать информацию о хозяйственном состоянии колхозов, какие воинские подразделения находятся в области и приобрести совершенно секретное наставление по военной технике, но была поймана с поличным и разоблачена как шпионка одного из иностранных государств.

Недавно в СССР находились 14 западно-германских специалистов по сборному железобетону. Они посетили Москву, Сталинград и Киев. Некоторым из этих специалистов перед выездом из ФРГ было дано поручение собирать в СССР разведывательную информацию различного характера. Каждый шпион должен был собирать сведения по определенным вопросам, а именно: Макс Ш. — о новых строительных материалах, Вильгельм Б. — о строительной технике, Мартин Н. — о дорожном строительстве, Фриц Э. — об оплате труда строителей. В то же время в целях предотвращения разглашения сведений о ФРГ все члены группы получили специально подобранные данные, которыми им рекомендовалось пользоваться в беседах с советскими людьми.

Некоторые шпионы-туристы стремятся подыскать из числа советских граждан политически и морально неустойчивых людей, которых можно было бы использовать в преступных целях.

Американский турист прибыл в СССР, имея задание разведки найти среди советских граждан неустойчивых в идеологическом и моральном отношении людей для привлечения их к шпионской работе. К сожалению, ему удалось это задание выполнить. В Ленинграде он познакомился с двумя студентками университета, которые оказались хорошей находкой для разведки. Эти студентки, будучи политически неустойчивыми и морально разложившимися, поддались антисоветской обработке. Позднее, уже после отъезда американца, эти студентки были привлечены другими американскими разведчиками к враждебной работе против Советского государства. Преступники арестованы органами госбезопасности.

Как всем известно, в Москве в 1959 году была организована американская выставка, которую посещали многие советские граждане и в том числе граждане из Черниговской области, в числе которых туда поехали две студентки учебного заведения нашей области. Одна из них уроженка гор. Чернигова, другая — Днепропетровска. Приехав на выставку, вместо того, чтобы посмотреть ее, они вступили в контакт с гидами-американцами, добились от одного из них «дружеских» взаимоотношений, ездили с ним на его машине по Москве, а одна из них за время пребывания в Москве посещала его в гостинице. По возвращении из Москвы обе восхищались поведением американцев и восхваляли их образ жизни.

Второй случай, когда один из сотрудников Черниговской организации, поехав на эту же выставку, вступил в контакт с гидом выставки и вручил ему какое-то письмо. Как потом выяснилось в беседе с ним, он передал свое рационализаторское предложение с целью опубликования его в американской печати.

Такое поведение граждан нашей области с иностранцами может привести к нежелательным последствиям.

В Германскую Демократическую Республику на работу в одну из советских организаций была направлена окончившая институт иностранных языков переводчица-стенографистка. Там она познакомилась с неким сыном белогвардейца, бежавшего в 1918 году из Советской России, участником антисоветской организации. Он начал ухаживать за ней и постепенно обрабатывать ее в антисоветском духе. Она увлеклась им и стала с ним встречаться систематически. Спустя некоторое время в Западном Берлине он познакомил ее с Х..., оказавшимся сотрудником американской разведки. Х... с помощью сына белогвардейца, используя антисоветские настроения переводчицы и ее стремление к обогащению, склонил ее к сотрудничеству с американской разведкой. Последний предложил ей за денежное вознаграждение сообщать сведения о деятельности учреждения, в котором она работала. Через некоторое время она по совету Х... стала ходатайствовать о возвращении в Советский Союз. В 1959 г. она приехала в Москву и устроилась на работу в одно учреждение в качестве переводчицы-стенографистки.

Перед выездом ее в Москву американцы на специальной квартире в Западном Берлине обучили ее методам конспирации, тайнописи и шифрованию, снабдили ее всем необходимым для шпионажа: шифровальными блокнотами, копировальной бумагой для тайнописи, дамской сумкой и портфелем с устроенными в них тайниками, крупной суммой денег и дали ей несколько подставных адресов, по которым она должна направлять свои шпионские донесения из Советского Союза.

Х... поставил перед ней задачу собирать секретные сведения, а также изучать отдельных советских граждан для возможного их привлечения к шпионской работе. Работая в Москве, она, как переводчица-стенографистка, имела доступ к секретным материалам. Выполняя задания американской разведки, она при переводах секретных документов печатала лишний экземпляр и в тайнике своей сумки уносила его домой.

Помимо этого, некоторые шпионские сообщения, исполненные тайнописью, она направляла по почте от имени вымышленных лиц в полученные от разведки адреса. Она пыталась найти в Москве места для тайников с тем, чтобы через них передавать американским шпионам-дипломатам добытые ею копии секретных документов. Однако долго действовать ей в Москве не удалось: она была арестована органами госбезопасности.

Из нашей области также выезжают граждане на работу за границу, но случаев недостойного поведения их там не установлено.

Желательно, чтобы те организации, которые отбирают людей для работы за границей, относились к подбору с большим чувством ответ-

ственности, чтобы не было подобных случаев, выше упомянутых в справке.

Абсолютное большинство советских граждан, выезжающих за границу, ведут себя там достойно, высоко ценя престиж своей социалистической Родины. Они своевременно распознают замыслы разведок и дают провокаторам должный отпор.

В 1958 году во Франции 6 советским гражданам из состава различных туристских групп и делегаций сотрудниками французской разведки были сделаны предложения об измене Родине и невозвращении в СССР. И во всех случаях советские патриоты с презрением отвергали наглае предложения.

Вместе с тем имеют место отдельные факты неправильного поведения советских граждан за границей, факты аморальных проявлений с их стороны. Тем самым они дают пищу антисоветским элементам за границей для клеветы на Советский Союз и на наших людей.

В октябре месяце 1959 года из нашей области был направлен один агроном, член КПСС, в командировку в Голландию. Находясь там, допускал элементы беспечности, оставляя свою записную книжку в гостинице, а уезжая купил два коврика с изображением флагов той капиталистической страны, в которой он находился.

Для сбора информации о Советском Союзе американская разведка, как это уже говорилось выше, не останавливается перед открытыми провокационными нарушениями наших государственных границ. На протяжении нескольких лет Соединенные Штаты засылали в нашу страну специальные воздушные шары с фото- и радиоаппаратурой для фотографирования советской территории с больших высот, а также направляли в наше воздушное пространство самолеты-разведчики.

Для сбора информации о Советском Союзе американская разведка в последнее время стремится все шире использовать новейшие стационарные радиотехнические средства и электронную аппаратуру.

На территории Дании, Норвегии, ФРГ, Австрии, Турции, Ирана, Пакистана, Японии и США (Аляска) создана сеть мощных радиостанций, при помощи которых перехватываются радиотелеграфные и радиотелефонные переговоры, ведущиеся в СССР. В случаях, когда во время этих переговоров разглашаются секретные сведения, они становятся достоянием иностранных разведок.

В арсенале средств подрывной деятельности империалистических разведок все большее место занимает т. н. идеологическая диверсия против Советского Союза. Она выражается во все усиливающейся антисоветской враждебной пропаганде, которая проводится при помощи радиопередач, прессы и в устной форме.

Американские империалисты создали большую сеть радиостанций, ведущих антисоветские передачи. Это прежде всего станции «Голос Америки», Би-би-си, «Свободная Европа», «Свободная Россия», «Байкал», «Кавказ» и другие. Передачи на Советский Союз по времени составляют более двухсот часов в сутки. Но им это кажется мало, и вот недавно конгресс США выделил 10 млн. долларов на расширение антисоветских радиопередач. Предполагается построить несколько новых мощных радиостанций.

Казалось бы, что нет никакой нужды нашим советским гражданам слушать эти радиостанции, по которым передается всякая антисоветская болтовня. Тем не менее, нашлись люди, даже коммунисты, которые занимались слушанием радиопередач «Голос Америки» и смаковали их содержание в своем окружении.

В буржуазных странах в большом количестве издаются антисоветские книги, журналы, брошюры, газеты, листовки и принимаются меры к нелегальной доставке в СССР и распространению среди советских граждан.

Забрасываемые воздушными шарами антисоветские листовки долетали и в нашу область. В своем абсолютном большинстве граждане, подбирая их сдают в соответствующие органы, но есть отдельные случаи, когда эти листовки прячут, а потом читают их в кругу своих товарищей. Мало того, в Холмнском районе один молодой человек переписывал содержание антисоветских листовок и вывешивал их в общественных местах. Он при помощи общественности был разоблачен и предан суду.

В Щорском районе еще и в этом году были перепечатаны антисоветские листовки на пишущей машинке и трижды подбрасывались в сельский клуб.

Нам, советским людям, надо быть более бдительными к таким проявлениям и создавать нетерпимую обстановку вокруг тех лиц, которые прячут эти листовки и читают в кругу своих знакомых.

Антисоветская агитация и пропаганда, проводимая прислужниками империализма и их агентурой, не достигает своей цели. Советский народ предан своей Родине, Коммунистической партии и правительству. Советские люди с гневом и возмущением отвергают ложь, распознают и пресекают вражеские действия.

Однако, было бы неправильным не дооценивать вредное влияние антисоветской пропаганды. Известны случаи, когда отдельные советские граждане под ее воздействием становились изменниками Родины или совершали другие преступления, превращались в обывателей, крохоборов, стяжак.

Студентка санитарно-гигиенического факультета Ленинградского медицинского института в 1957 году на VI Всемирном фестивале молодежи и студентов в Москве познакомилась с враждебно настроенным иностранцем, учившемся в СССР, и продолжительное время встречалась с ним. Под влиянием своего знакомого она начала клеветать на советскую действительность, расхваливать «американский образ жизни» и готовиться к бегству из СССР. Она перестала дружить со своими товарищами, а одному из них посоветовала бежать в капиталистическую страну.

Коллектив института разъяснил ей ее заблуждение и она встала на честный путь.

Нашелся и в нашей области один гражданин, который обратился в американское посольство с просьбой взять под защиту колхозников села Орловки Куликовского района по вопросу того, что у них забрали коров, что они голодают.

Расследованием установлено, что им оказался учитель средней школы и, когда состоялось собрание учителей и колхозников, на котором было зачитано его письмо в американское посольство, колхозники и учителя с возмущением и негодованием осудили такой антисоветский поступок. Сам он живет также не бедно: сам работает, жена учительница, имеют собственную легковую автомашину и личное мелкое хозяйство.

В подрывной работе против СССР враги используют духовенство и сектантов. В этой связи представляют интерес высказывания одного американского разведчика. Он говорил: «Американцев интересует церковь, ибо посредством ее мы можем действовать с наибольшей эффективностью. Церковь для нас имеет важное значение. Это наиболее легкий, прочный и полезный способ проникновения в страну и подыскания базы для нашей работы».

Активную враждебную деятельность проводят католическое и бывшее униатское духовенство, а также руководство и актив неговистов, пятидесятников и других сект.

Католическое духовенство стремится расширить свое влияние на население, воспитывать верующих в антисоветском духе, противодействовать мероприятиям Советского государства.

Руководители неговистов, используя библейскую догматику, требуют, чтобы участники этой секты не исполняли советских законов, отказывались служить в армии, участвовать в выборах и вообще вступать в какой-либо контакт с органами власти.

Сектантам их главари не разрешают вступать в общественные организации, читать газеты, слушать радио.

Сектанты наносят вред обществу и тем, что придерживаются физически изнурительных форм моления, что иногда приводит их к изверским поступкам и психическим заболеваниям. В 1958—1959 г.г. на Украине было отмечено более 60 случаев острых психических расстройств у сектантов-пятидесятников. В 23 случаях больные погибли.

Надо сказать, что и в нашей области в целом ряде районов существуют запрещенные религиозные нелегальные группы сектантов. Например, пятидесятников (трясунов) — в Корюковском районе существует одна группа, которая насчитывает 28 человек, в том числе на бумажной фабрике 12 человек. В Бобровицком районе в селе Кобыжча — 31 человек. В Холминском районе 2 группы около 100 человек. В Щорском районе 18 человек, в Ичнянском около 20 человек и даже в городе Чернигове имеется группа из 6 человек. В городе Прилуки существует секта адвентистов 7 дня — 31 чел., в Носовском районе в селе Красные Партизаны — 7 человек.

Против Советского Союза и других стран социалистического лагеря активно выступает многочисленная сеть разведывательных органов империалистических стран, имеющих значительный опыт подрывной работы и не жалеющих ни сил, ни средств для достижения своих преступных целей.

Залогом успешной борьбы с любыми вражескими происками империалистических разведок является высокая политическая бдительность советского народа, его преданность Родине и сплоченность вокруг Коммунистической партии и Советского правительства.

29.VI.1960 г.

Державний архів Чернігівської області. — (Ф. П-470, оп. II, д. 271, л. 322—337).

Підготували до друку Т. Зуб та Н. Полетун.

БАТУРИН У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVIII ст.

Малодослідженою сторінкою історії України є історія міст і сіл. Серед них особливе місце посідає гетьманська столиця — Батурин, тісно пов'язаний з іменем Івана Мазепи. З одного боку, цей зв'язок постійно привертав увагу дослідників до міста, а з іншого, саме він став причиною трагедії 1708 р., коли у полум'ї згоріли архіви, що суттєво ускладнило вивчення історії Батурина та й Гетьманщини загалом. Вдруге батуринські архіви постраждали у квітні 1723 р., коли «на предместьє жылье дома и ратуша... погорели».

Зрозуміло тому, якою цінністю є джерела, що уціліли. І серед них треба назвати так звану «Мазепину книгу», яка зберігається у Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського. Вона складається з документів, упорядкованих Малоросійською колегією згідно з указом Катерини I від 3.12.1725 р. про маєтності І. Мазепи в Батурині та інших місцях.*

«Мазепина книга» — унікальна пам'ятка. На сьогоднішній день ми не маємо повної публікації подібних джерел. Ревізії гетьманського майна — своєрідна біла пляма на тлі українських ревізій XVIII ст. Цікава вона і тим, що знайомить нас з принципами проведення ревізії в Україні у XVIII ст.

Серед інших матеріалів пам'ятка містить опис Батурина 1723 р., складений на підставі ревізійних книг Ніжинського полку. Цінність його виняткова, адже оригінали ревізії втрачені.**

Крім того, це один з перших описів міста після його руйнації у 1708 р. О. Лазаревський вважав, що опис випадково внесений до «Мазепиної книги». З цим не можна погодитись, бо відповідно до указу Катерини I збиралася вся інформація, що стосувалась Батурина. Для підтвердження нашої думки наводимо указ від 3 грудня 1725 р., рішення Малоросійської колегії від 22 грудня 1725 р. про організацію його виконання та матеріали засідання колегії від 24 грудня, які свідчать про тяжкий стан українських архівів.

Безпосередньо опис — невеликий за обсягом. Він займає три аркуші з 9 по 11. Разом з відомостями щодо самого Батурина вміщені також повідомлення ніжинського полковника Толстого про села, які належали Батуринській ратуші. Крім того, подаються витяги з «приходних книг Батуринских зборщиков» за 1722—1725 р.р. (арк. 12—18 «Мазепиної книги»).

Опис подає інформацію про соціальний склад населення міста, кількість дворів, про захоплення козацькою старшиною загальнодержавної власності — ратушних сіл. О. Лазаревський вважав, що в опису «показані двори, що перебували і далі батуринських передмість». Він вказує загальну кількість дворів у Батурині у 1726 р. — 560, у 1723 р. — 631. За нашими ж підрахунками у 1723 р. налічувалося 647 дворів.

Двір був основною одиницею оподаткування. У середньому на 1 двір в різних полках припадало від 1,1 до 2,6 сімей, хат — від 1,2 до 2,4, на кожну хату — трохи більше 1 сім'ї. За В. Мякотієм двір налічував у середньому 7, 8 душ. З цього приводу цікава інформація міститься у ревізії м. Іваниці 1750 р. (зараз село Ічнянського р-ну Чернігівської обл.), що зберігається у фондах ЧІМ (інв. № Ал-566). Тут знаходимо перелік 56 дворів посполитих селян, в яких налічувалося 82 хати. Серед них було 38 дворів однохатних, 13 — двохатних, 4 — трихатних і 1 — шестихатний. У одно-двохатних дворах мешкали «нищетные и весьма убогие» селяни, які мали 1—2 коней чи волів, невелику ріллю

* Опис цієї пам'ятки див.: Голос України. — 1994. — № 149 (6 серпня). — с. 14.

** За П. Клименком це була перша ревізія усіх 10 полків Лівобережної України.

та сінокіс. Ще гірший економічний стан населення засвідчено у документі «Именний список... местечка Нефорощи... свободних посполитих людей которые описани на Ея Императорское Величество...» 26.10.1747 р. (ЧІМ, інв. № Ал 14-14/21), де серед 36 дворів тільки 2

501

двохатні. Тенденцію зuboжіння населення України бачимо і у описі Батурина 1723 р., де з 288 дворів посполитих — 239 дворів «огородників». Про це ж свідчить і високий відсоток козаків-«огородників», підсусідків, протекціантів.

Публікація витягів з «приходних книг Батуринских зборщикова» конкретизує наші уявлення про те, в якому середовищі мешкали батуринці, чим торгували, що купували, які податки сплачували, якими промыслами займалися. З них видно, як з року в рік збільшували податки, наприклад: на ратушу у 1722 р. — 124 руб. 69 коп., у 1723 р. — 152 руб. 64 коп., у 1722 р. — 39 четвертей і 1 четверик хліба, у 1723 р. — 38 четв. і 2 четверика, у 1724 р. — 54 четверті, у 1725 р. — 52 четв. і 6 четвериків. Останні дані можуть бути використані і для вивчення динаміки зернового виробництва батуринської округи, динаміки врожайності тощо. Наведені у витягах матеріали засвідчують сталу тенденцію до зростання торговельного обігу, що є ознакою швидкої капіталізації господарства України. Про це ж говорить розвиток винокуріння, бджолярства, виробництва тютюну, дьогтю, товарного хліба.

Дані опису свідчать, що, незважаючи на руйнування у 1708 р., Батурин залишався значним торговельно-економічним центром Лівобережжя. Вони стануть у пригоді для дослідження демографічних і соціально-економічних процесів не тільки у гетьманській столиці, а й на терені Лівобережної України в цілому.

При поданні документів збережені всі мовні та структурні ознаки оригіналів за винятком літер, які вийшли з ужитку, та додані необхідні коментарі.

І. СИТІЯ,

проф. наук, співробітник Чернігівського історичного музею
ім. В. В. Тарновського.

ДОКУМЕНТИ «МАЗЕПИНОЇ КНИГИ»

Указ малоросійської колегії,

По полученні сего пришлите ведомость немедленно с сим посланным курниром коликое число в городе Батурине до разорения ево было дворов, фолварков, мельниц і протчих угодей которые по двору бывшего гетмана изменника Мазепы принадлежали и коликое число было с них на каждой год денежных, хлебных и протчих всяких доходов в зборе как на него Мазепу так и на ратушу и ныне по разореніи и есть ли какие вновь поселенные к нему слободы и протчие угоды и коликое число в тех слободах дворов и в них людей торговых, ремесленных и пашенных также и служивых казаков и по какому указу поселились и тутошние ль прежние жители или отколь пришлые и хто теми слободами ныне владеет и ест ли со оного города и с принадлежащих к нему слобод и фолварков и протчих угодей ныне в колегію малоросійскую¹ какие доходы и сколько каких порознь.

В Санктпитебурхе
декабря 3 дня 1725

Екатерина.

В 1725 году декабря в 22 д. по указу Ея императорского величества колегія Малой Росіи слушав присланного и с кабинета Ея императорского величества имянного указа согласно приговорили, в колегіи Малой Росіи справясь подлинно, учинить ведомость в городе Батурине да розорения ево коликое число было дворов, фолварков, мельниц и протчих угодей которые ко двору бывшего гетмана изменника Мазепы принадлежали и коликое число было с них на каждой год денежных, хлебных и протчих всяких доходов в зборе как на него Мазепу так и на ратушу и ныне по розореніи оной Батурин в каком состояніи и ест ли какие внов поселенные к нему слободы и протчие угоды и коликое число в тех слободах дворов і в них людей торговых, ремесленных и пашенных, також служивых козаков и по какому указу поселились и тутошние ль прежние жители или отколь пришлые и хто теми слободами ныне владеют и ест ли со оного города и с принадлежащих к нему слобод и фолварков и протчих угодей ныне в колегію малой росііскую какие денежные доходы с чего какого порознь да состоянія колегіи збирано и по состояніи колегіи сколько в котором году собрано, а ежели против вышписанного объявления к сочинению вышпоказанной ведомости чего в колегіи Малой Росіи неимеется учиня выписку обстоятельную доложить колегіи немедленно.

Яков Молчанов
Алексей Фунников
Федор Кошелев
полковник Рудаков

¹ в малоросійской колегіи* против вышписанного приговору ведения учинить невозможно понеже коликое число в помянутом городе в Батурине да разорения ево было дворов, фолварков, мельниц и протчих

угодей которые ко двору бывшего гетмана изменника Мазепы принадлежали и коликое число было с них на каждой год денежных и хлебных и протчих всяких доходов в зборе как на него Мазепу так и на ратушу и ныне по разореніи оной Батурин в каком состояніи имеетца и ест ли какие вновь поселенные к нему слободы и прочія угодія и коликое число в тех слободах дворов і в них людей торговых, ремесленных и пашенных також служилых козаков и по какому указу поселились и тутешние ль прежние жители или отколь пришлые и кто теми слободами ныне владеют и ест ли со оного и с принадлежащих к нему слобод и фолварков и протчих угодей да состоянія коллегіи какие денежные доходы с чего какого порознь в год збираю в коллегіи Малой Росіи веденія неимеется, а в коллегіи Малой Росіи по ревизорским Нежинского полку книгам ревизоров Василя Полуницкого,² Демяна Бутовича³ 1723 году написано,

В Батурине

Сотняцкой — 1 д.*
Хоружего сотенного — 1 д.
атамана городского — 1 д.
асаула сотенного — 1 д.
казаков можных грунтовых — 24 д.⁴
средних грунтовых — 50 д.⁴
казаков огородников⁵ — 56 д.
ратуща — 1
владельческих жилых дворов
бунчуковых и значковых товарищей — 19 д.
разных чинов старшинских, духовных,
казацких и мужицких, в котрых живут соседи⁶ — 83 д.
хуторов владельческих — 22
поповских жилых — 5 д.
дьячков церковных — 2 д.
понамарской — 1 д.
школ — 3
шпиталей — 3.

Посполитые люди да ратуши Батуринской

тяглых грунтовых⁷ — 13 д.
маломожных грунтовых — 36 д.
мужицких огородников⁸ — 239 д.

Писаря генерального⁹

куреницких можных грунтовых¹⁰ — 13 д.
гетманских подданных мелников
которые имеют у себя по собственному
своему камню¹¹ — 6 д.
В Батурине ж около мелниц
посполитых людей: грунтовых можных — 6 д.
маломожных грунтовых — 12 д.
мужицких огородников — 56 д.

Процентьянгов¹²

генерального писаря — 4 д.
бывшего суди Черныша¹³ — 4 д.
Федора Кочубея¹⁴ — 9 д.
Семена Чуйкевича¹⁵ — 3 д.
поповских — 2 д.

Да по ведомости Нежинского полковника графа Толстова показано прежде были ратушные села¹⁸ и те села покойным гетманом Скоропадским¹⁷ разданы которые по оным ревизорским книгам написаны за владельцы, а имянно:

В Нежинском полку

В Короповской сотне село Краснополе за госпожею гетманшою¹⁸ — 67 д.
 В Кралевецкой сотни село Алтыновка за вдовою Дьяковскою¹⁹ кралевецкою — 34 д.
 В Батуринской сотни село Красное за госпожею гетманшею — 48 д.
 В том же селе Батуринского монастыря — 5 д.
 протенциантов:
 генерального писаря — 4 д.
 судьи Черныша — 1 д.
 Семена Чуйкевича — 2 д.

Село Митченки

за бывшем судьей Чернышем — 122 д.
 А по вышеобъявленным ревизским книгам в том городе Батурине і в селах і в хуторах и около мельниц сколько во дворе людей торговых и ремесленных и пашенных и казаков и тамошние ль прежние жители или отколь пришлые поселились давноль и по какому указу и сколько імеетца мельниц імянно ненаписано.
 А по імянному блаженные і вечно достойные памяти Его Императорского Величества указу велено с состояния коллегіі всякие денежные и хлебные доходы збирать в коллегію Мадой Росіі в казну, а імянно:

По приходным книгам батуринских зборщиков показано в зборе	рубли	копейки
Збирывалось на ратушу 1722-го году сентября с 1-го числа		
С вина покуховного ²⁰	41	74
Скотного ²¹ :	—	60
с вина	—	8
с масла конопляного	—	20
з дегтя		
С продажного вина и меду:		
по ведерных ²²	14	4
со пчел очкового ²³	43	14
с соли и рыб з бочак ²⁴	1	52
С продажного в торгах хлеба		
по копейки с четверика ²⁵	2	57
торгового с вазов с хлеба	2	80
ярманкового с купецких людей с вазов	8	30
поводного с продажной скотины	5	27
с продажного вина ярманкового с шинкарей	3	30
с продажного дегтя	—	90
за продажное деревья	—	23
Итого	124	69
В 1723-м году здонмки на оной же 1722 год прежде сего ни какого незбиралось с винокуренных казанов по рублю по 50 с казана	157	50

збиралось на Новомлинской девичий монастырь с перевозу с проезжающих людей от вазов	20	40
збиралось на судю Черныша во время ярманков в помянутом селе Митченках с приезжих людей с шинкарей с вина покуховного	—	80
	1	64
Итого	2	44
не збиралось никакого		
с вина покуховного	59	38
со пчел очкового	138	90
с мельниц разных владельцев под Батурином на реке Семи поколещины	51	80
с мельниц вешняных с кол поколещины	12	60
с валюш ³⁰ на реке Семи под Батурином	5	50
с винокуренных казанов	165	—
за десятинной табак ³¹	8	63 с пол.
Итого не збиралось	441	81 пол.
Итого на 724 год из доимочными	593	93 пол.
Сего 1725-го году по декабрь месяц збиралось на ратушу		
с вина покуховного	68	84
с вина скотного	4	40
поведеркового с вина и меду	14	60
с вышинкованного дегтя покуховного	2	10
во время торгов с продажной соли	1	24
з дегтя скотного	2	60
во время ярманку с купецких людей от вазов	33	4
с вина покуховного	10	16
с вина скатного	1	—
з дегтя покуховного	2	10
скотного з дегтя	2	60
Итого на ратушу	142	68
збиралось на судю Черныша во время ярманку с вина покуховного с шинкарей	2	14
с приезжих людей от вазов	—	24
Не збиралось никакого		
с вина покуховного	28	20
с вина скотного	—	80
со пчел очкового	146	64
за десятинной табак	5	83 пол.
Итого не збиралось	181	47 пол.
Итого на 725 год по декабрь	326	53 пол.
Всего в вышеписанных годах в зборе денежной казны	1611	38

По приходным книгам тойже сотни зборщиков в зборе провианта во время торгов с продажного хлеба поковшевого.³²

Прежде сего збирывалось на ратушу	четверти ³³ четверики ³⁴	
	В 722 году сентября с 1-го дня	
ржи	12	4
пшеницы	—	5
проса	2	—
гречи	1	7
ячменю	1	2

овса	18	3
муки пшеничної	—	4
муки рженої	2	—
Итого на 722 год	39	1

В 723-м году

ржи	13	4
пшеницы	1	2
проса	2	—
гречи	1	7
ячменю	2	2
овса	12	4
муки пшеничної	—	4
муки ржаной	4	3
Итого	38	2

В 724-м году

ржи	17	3
муки ржаной	4	2
гречи	4	—
проса	5	1
ячменю	2	—
овса	18	6
пшеницы	—	5
муки пшеничної	1	7
Итого на 724 год	54	—

В 725 год по декабрь месяц

ржи	13	2
муки ржаной	4	4
пшеницы	1	1
муки пшеничної	1	4
овса	25	—
гречи	3	5
проса	2	2
ячменю	1	4
Итого	52	6
Всего в вышеписанных годах поковшевого хлеба	184	1

подконцелярист Яков Смолянинов,
регистратор Иван Ломакин
(цей скрип завіряє всі аркуші).

Примітки:

1. Малоросійська колегія (1722—1727) — центральний орган державного управління Російської держави у справах Лівобережної України, утворена згідно з указом Петра I від 16.05.1722 в резиденції українських гетьманів — Глухові, з метою обмеження влади козацької старшини й автономії України.

* — засідання колегії 24.12.1725 р.

д. — двір.

2. Полонизький Василь — любецький сотник, зкатний бунчуковий товариш, власник с. Домашляни, учасник низового Сулацького походу (1726—1727).

3. Бутович Дем'ян — бунчуковий товариш, син генерального осавула Степана Бутовича, учасник Гілянського і Сулацького походів (1725—1727).

4. Козаки, що мали орну землю, угіддя та робочу худобу: волів та коней, спроможні відбувати військову службу.

5. Козаки, що мали невеликий земельний наділ, але не мали робочої худоби.

6. Сусіда, підсусідок — безземельний селянин, який мешкає у хаті заможного господаря та не платить загальнодержавних податків.

7. 8. див. виноска 4, 5, крім того, ці селяни повинні були відробляти різні роботи на володаря землі, де вони жили, або на державні установи та органи міського самоврядування та сплачувати податки.

9. Савич Семен — генеральний писар (1709—1725), був заарештований разом з П. Полуботком, помер у 1725 р.

10. Козаки, особисті слуги козацької старшини, звільнені від несіння військової служби.

11. Жорно у млині.

12. Протекціанти — вихідці з різних верств населення, які переходили у підданство до козацької старшини за умови звільнення їх від державних податків, іноді відбували військову службу, про що свідчить указ генеральної військової канцелярії від 17.03.1724 конотопському сотнику про посилку протекціантів на «Дербентську службу».

13. Черниш Іван — гадяцький полковник, генеральний суддя, був одружений на Євдокії Голуб, доньці Анастасії Скоропадської від 1-го шлюбу, заарештований разом з П. Полуботком.

14. Кочубей Федір — бунчуковий товариш, син Василя Кочубея, генерального судді, страченого за наклеп на І. Мазепу, володів с. Змітнів.

15. Чуйкевич Семен — ніжинський суддя, син Василя Чуйкевича, генерального судді.

16. Це вільні села, підвоярджовані ратуші, податки з яких йшли на утримання гетьманського двору, музик, сотенних служителів і ін. Гетьман міг їх надавати за військову службу у володіння окремим особам.

17. Скоропадський Іван (1646—1722) — гетьман з 6.11.1708 р., мав у володінні 20000 дворів селян.

18. Анастасія Марківна Маркович (1671—1729) — 2-а жінка гетьмана Скоропадського, засновниця Гамалійського монастиря, у 1-му шлюбі дружина Костянтина Голуба, генерального бунчужного (1678—1687).

19. Голуб Одарка — дружина крелевецького сотника Івана Дяковського (помер у 1709 р.), донька Костянтина Голуба.

20. Куфа — це бочка, вона = 40 «государевих» відер (відро = 12420 г води), покуховне — торговельний податок з рідин = 1—2 крб.

21. Скотие — торговельний податок = 20—25 коп. з куфи, його платили від бочки, яку привезли на торг і скочували з воза приїжджі купці.

22. Повідеркове — торговельний податок з відра (= 24840 г води) проданих рідин. У 20-і рр. XVIII ст. у Батуринській сотні він = 2 коп.

23. Очкове — податок з вулика, очко — дірка у вулику для прольоту бджіл, око — міра ваги = 1280 г.

24. Бочка прибл. 4—6 «государевих» відер.

25. Четверик батуринський = 65,7 кг жита.

26. Новомлинський монастир (Кербутівський, Батуринський) — розташовувався в I версті від м. Нові Млини, в 12 в. від Батурина та 4 в. від Круляцько-Батуринського монастиря. Був заснований за часів Б. Хмельницького. Існував до 1827 р. Пому належали с. Кербутівка та угіддя в сс. Пальчики, Атюша, Чеплівака, Митченки.

27. Мляни, що діяли тільки навесні.

28. Податок з колеса Мляна, що йшов на утримання війська.

29. Кадка = 4—6 «государевих» відер.

30. Валуша — сукновальня.

31. Податок з посівів тютюну, з 1723 збирався грошима, з розрахунку 60 коп. за пуд.

32. Натуральний торговельний податок, на території Ніжинського полку місткість коша відповідала місткості російського гарця (= 2,055 кг), стягався у розмірі ківш від четверика або з воза збіжжя.

33. Четверть = 131,544 кг жита.

34. Четверик = 16,44 кг, у четверику віса Батуринської міри було 5 четвериків великоросійської міри (82,20 кг), в I четверику віса седнівської міри була I четверть московської міри.

ПРИДЕСНЯНСЬКА КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

ЮВІЛЕЙНІ ВИДАННЯ

Виданням бібліографічного покажчика «Олександр Петрович Довженко» (Складач Л. В. Студьонова. — Чернівці, 1994. — 56 с.) відділ краєзнавчої літератури і бібліографії обласної бібліотеки ім. В. Г. Короленка продовжив видання серії бібліографічних матеріалів про письменників, життя і творчість яких пов'язана з Чернігівщиною.

До цього в різні роки вийшли покажчики «А. Я. Ларченков», «С. П. Реп'ях», «П. О. Сердюк», «М. П. Турківський», «В. К. Москалець», «М. А. Слав'ятинський», «В поколіннях я озвуся (П. Тичина)», «К. Т. Журба».

Даний випуск присвячено 100-річчю від дня народження нашого видатного земляка Олександра Довженка.

Про життя і творчу спадщину О. П. Довженка написано немало монографій і науково-популярних книг, дуже багато літературознавчих і мистецтвознавчих статей. Разом з тим, серйозного бібліографічного узагальнення літератури про нього до цього часу не було, якщо не брати до уваги 4-го тому бібліографічного словника «Українські письменники» 1965 року видання. Саме тому (за винятком розділів, які розкривають О. П. Довженка як художника і театрального діяча) в покажчику систематизовано літературу, що вийшла друком опісля.

Покажчик побудовано за такими розділами:

- Твори
- Біографія
- Література про творчість О. П. Довженка (Узагальнюючі праці)
- О. П. Довженко — письменник
- О. П. Довженко — кінематографіст
- О. П. Довженко — художник
- О. П. Довженко і театр
- О. П. Довженко і народна творчість
- Спогади про О. П. Довженка
- Вшанування пам'яті О. П. Довженка
- Сосницький літературно-меморіальний музей О. П. Довженка.
- Бібліографія

Складовою частиною видання є алфавітний покажчик авторів назв книг та статей, іменний і географічний покажчики, що значно полегшують користування ним.

Бібліотека адресує це видання літературознавцям і мовознавцям, літераторам і журналістам, викладачам і студентам вузів, бібліотечним і музейним працівникам. Сподіваємося, що бібліографічний покажчик сприятиме поживленню інтересу до творчої спадщини О. П. Довженка, заохотить до її вивчення нових дослідників.

100-літньому ювілеєві О. П. Довженка, що широко відмічався за рішенням ЮНЕСКО у всьому світі, присвячений і посібник для ліцеїстів і студентів вузів Ковальчука О. «Творчість Олександра Довженка» (Науковий редактор кандидат філологічних наук О. Астаф'єв, 1994, 15 с.), що вийшов у серії «Бібліотека товариства «Просвіта» Ніжинського педінституту.

У брошурі зроблена спроба знайти нові підходи до глибинного освоєння літературної спадщини цього видатного майстра, нового прочитання найцікавіших і найскладніших творів О. Довженка «Зачарована Десна», «Повість полум'яних літ», «Щоденник».

Петро Грищенко.

«НЕМАЄ НИЧОГО ЗАХОВАНОГО...»

Без перебільшення можна сказати, що Іван Білас, автор понад 80 публікацій із проблем національного державотворення, доктор юридичних наук (1993) (він став ним у сорок років), відомий тільки у відповідних наукових і правових колах, увірвався до масового читача двотомною працею «РЕПРЕСИВНО-КАРАЛЬНА СИСТЕМА В УКРАЇНІ, 1917—1953» (К.: Либідь — Військо України, 1994). Видання здійснене за сприяння товариства «Самопоміч» у Кліфтоні та Українського Народного Союзу (США).

Перша книга — це історичне та правове узагальнення великої кількості документів, які потрапили до рук дослідника. Івану Біласу вдалося розкрити механізм функціонування карально-репресивної системи в Україні, системи, на якій сім десятиріч базувався тоталітарний режим. Своє розуміння того, що відбувалося в нашій країні, дослідник вбачає в словах Монтеск'є: «Найжорстокіша тиранія — та, що виступає під мантиєю законності і під прапором справедливості». Тому і взяв їх епіграфом до монографії. Істину слів Монтеск'є І. Г. Білас доводить у першій книзі, коли, запроваджуючи невідомі унікальні документи архівів, розкриває причину виникнення репресивних і каральних органів, створення надзвичайних комісій на місцях по боротьбі з контрреволюцією, саботажем і посадовими злочинами, народного комісаріату внутрішніх справ, який здійснював широке коло обов'язків у справі утвердження більшовицької державності та зміцнення радянської влади. НКВС підпорядковувалась велика мережа в'язниць, виправних таборів для ворожих радянській владі елементів.

Значне місце автор монографії приділив анексованим територіям Західної України після відомих подій 1939 р. «Як писав у щоденнику безпосередній свідок подій письменник і режисер О. Довженко, — нагадує І. Г. Білас, — долю народу було вирішено без нього самого, сталінське примусове воз'єднання 1939 року дуже дорого обійшлося українцям Галичини». За даними Архіву Головного інформаційного бюро МВС України (Колекція документів), які наводить дослідник, на анексованих територіях було відкрито 25 в'язниць і дві внутрішні тюремні камери. Десять відсотків місцевого населення були ув'язнені, розстріляні, депортовані в глибинні райони Росії.

У розділі, присвяченому подіям 1941—1945 рр. в Україні, І. Г. Білас, спираючись на архівні документи, що стали доступними для дослідників, узагальнює особливості боротьби з національно-визвольним рухом у Західній Україні, яку проводили органи НКВС, НКДБ, МДБ у воєнний період. Мова йде про ОУН-УПА. Автору монографії, з огляду на те, що шлях ОУН-УПА нелегкий, неоднозначний, нерівний і непростий, вдалося висвітлити історію цього ідеологічно-політичного руху з початку ХХ століття і проаналізувати основні форми та методи діяльності НКВС—НКДБ—МДБ у боротьбі з ОУН-УПА. На думку І. Г. Біласа, — це прорадянський партизанський рух, спеціальні провокативно-розвідувальні групи та каральні військові підрозділи НКВС—МДБ. Наведені численні документи вражають цинізмом дій з боку каральних органів.

Вперше у вітчизняній історії автор дослідження не тільки констатує, але й детально аналізує події 1945—1947 рр., коли в Україні відбувалися масові депортації народів. Використовуючи мало відомі архівні документи, І. Г. Білас у повному обсязі розкрив трагізм українсько-польських переселень, який «проявився безпосередньо у процесі самої акції, що вершилася каральними органами».

Останній розділ монографії висвітлює події 1945—1953 рр., коли на визволених від фашистів територіях України була поновлена і поширена репресивно-каральна мережа, коли знищувалася Українська греко-католицька церква, коли стався голод 1946—1947 рр., про який ми сьогодні нічого не знаємо (автор монографії вводить в обіг раніше заборонені архівні документи), коли в державі не було відповідних юридичних важелів, а конфлікти розв'язувались не правовими, а суто силовими прийомами. Нищівних ударів зазнав рух ОУН-УПА. «Навіть сьогодні, — констатує І. Г. Білас, — заглиблюючись у матеріали ОУН-УПА, важко по них продиратися, бо всередині кожного з нас так багато заялжених штампів, котрі автоматично опираються сприйняттю фактів, яких не відкинеш і не спростуєш».

У справедливості цих слів переконаєшся, коли відкриваєш другу книгу монографії. За висловом автора — це великий блок відповідних архівних документів, більшість яких протягом багатьох років була недосяжною як для дослідників, так і для широкого громадського загалу й тепер публікується вперше.

Для краєзнавців, дослідників минувшини Чернігівського краю справжнім відкриттям стануть 13 документів періоду 1921—1945 рр. Наведемо приклади часів 1941 і 1944 рр.

З початком війни доля політичних в'язнів, які утримувались у тюрмах Чернігівщини, перетворилась на справжнє пекло. Про це, зокрема, свідчить доповідна записка старшого інструктора п/о ТУ НКВС УРСР В. Поперелі на ім'я заступника начальника тюремного управління НКВС УРСР політрука Демехіна від 19 вересня 1941 р. Наведемо кілька уривків мовою оригіналу: «Будучи в служебной командировке в тюрмах Черниговской области с 16/VIII по 17/IX-41 г., мною проведено следующее: Прибыв в тюрьму г. Прилуки 20/VIII — провел совещание личного состава по вопросу эвакуации семей, ибо было много нездоровых настроений. ... На 26/VIII в тюрьме Прилуки было 218 заключенных, из них: За 00 (особым отделом) фронта — 146, осужденных — 23 (на разные сроки), В. М. Н. (вища міра покарання — Л. С.) — 49 — исполнение приговоров должны были организовать на месте. ... Прибыв в тюрьму г. Чернигова 22/VIII... внес предложение немедленно заключенных этапировать поскольку их было в тюрьме 623 человека, из них: 263 осужденных в ВМН, о которых поставил вопрос форсировать исполнение приговоров. ...Этапировали заключенных из тюрем Чернигова общей и внутренней 684 человека, из них: ВМН — 260 чел.».

Етап посунув на Прилуки, але в'язнів там не прийняли. Вирішили йти на Конотоп, а там насувався фронт. Повернули на Суми. І знову цитата із наведеної доповідної записки: «В селе Терки — Ревтрибунал установил с нами связь и по его постановлением было отправлено из числа осужденных к ВМН — 97 человек в Райвоенкоматы, в г. Сумах приведены приговоры в исполнение на 108 человек, остальные остались в тюрьме гор. Сумы».

Тільки людина, котра здатна через власне серце пропустити біль інших, може уявити, що пережили політв'язні — наші земляки.

5 березня 1944 р. нарком держбезпеки УРСР Савченко надіслав до Москви повідомлення про 196 виявлених і ліквідованих організацій та груп ОУН-УПА. Документ супроводжувався відповідною таблицею про кількість осередків ОУН, виявлених по областях України. Зокрема, в Чернігівській області на 5.03.1944 р. виявлено 6 осередків ОУН.

до яких входило 45 чоловік. З них — 15 були на той час заарештовані, 8 — розшукувались, проти 22 розроблялись справи.

Читач-песиміст може вигукнути: «А навіщо мені про це знати?!». Відповідь одна: аби минуле ніколи не повторилось. Саме задля цього Іван Білас видав свою монографію. Тільки через минуле ми можемо збагнути наше сьогодні, аби в майбутньому не запрацювала знову тоталітарна машина.

Розкриваючи цю тему, до якої, безперечно, звертатимуться наступні дослідники, Іван Білас став першопроходцем, допомагаючи усім нам з'ясувати, хто ми і чого варта наша історія.

Людмила Студьонова.

ПОЕТИЧНИЙ РОЗМАЙ

Економічна скрута, екологічні проблеми, політичний хаос — все це прикмети нашого часу, нашого життя. Та, незважаючи на всі негаразди, плідно працюють поети Придесення. Виходять друком нові збірочки поезій.

Пропонуємо вашій увазі інформацію про останні надходження нових книжок чернігівських поетів до відділу краєзнавчої літератури та бібліографії ОУН Б ім. В. Г. Короленка.

До першого розділу нової книги відомого чернігівського поета Петра Куценка «За брамою вічності» увійшли твори, написані останнім часом, у яких осмислюються сутність людського буття, його багатомірність і неповторність, духовна і екологічна проблематика нашого часу тощо. Другий розділ складають переклади з позначених багатством форм та інтонацій творів ряду самобутніх майстрів російської поезії — І. Анненського, Б. Пастернака, О. Мандельштама, М. Заболоцького, А. Тарковського. Книга вийшла у видавництві «Сіверянська думка» у 1993 році.

У 1994 році побачила світ збірка поезій «Синя мальва» Миколи Московки з Ічні. У ній поет продовжує і розвиває мотиви, започатковані в першій книзі «Пішки по росі», що вийшла друком минулого року. Це — Україна, її історичне коріння, її менталітет і культура. Це — картини природи, змальовані несподіваними експресивними барвами. Це — погляд на людину прискіпливим небайдужим оком нашого сучасника. Це — бурхливе, неспокійне кохання.

Ще одна новинка — досить об'ємна збірка Станіслава Коваля «Барви Полісся». Автор народився в селищі Понорниці Коропського району. Раю осиротів, ріс і виховувався в дідуся та бабусі. В юнацькі роки довелося і вчитися, і працювати. У 1964 році разом із сім'єю переїздить до Чернігова. Багато років віддає культосвітній, ідеологічній, педагогічній та господарській роботі. Зараз працює інструктором відділу із соціальних питань Чернігівського міськвиконкому.

Поет — передусім лірик, він бачить життя світлим і збудженим. А ще — пісенним. Не випадково в його поезіях багато садів і калини, зозуль і горлиць, сонця і весен. І — невмолимим багряним осеней... А перший, власне ліричний, розділ книги так і називається «З любов'ю в серці».

Є у збірці розділ «Усмішки», де видруковано гумористичні твори, а також розділ «Дітям», це — поезії для дітей. Тираж у книги невеликий — всього тисяча примірників, а видано її в Чернігові 1994 року.

Є поети з багатим внутрішнім світом, з неповторним поглядом на життя, які з тих чи інших причин тривалий час уникають зустрічі з читачем. Тонкий спостережливий лірик, чулий і бентежний художник Віктор Вовк теж належить до цього розряду митців.

Але, на щастя, вже у зрілому віці він зумів перебороти комплекс замкнутості і вирішив вийти на люди. Глибиною пристрасті, щирим одкровенням пронята перша книжка поета, яка має назву «Дорога до себе».

Віктор Вовк народився у Бахмачі, навчався в НДПІ ім. М. В. Гоголя. Працював у школах Чернігівщини. Потім переїхав до Одеської області. Почав писати ще в студентські роки. Публікувався в періодичці. «Дорога до себе» — це авторська декларація на захист своїх старих позицій, а ще — це дорога до читачів, схвильована сповідь нашого сучасника.

І ще про одну книгу маємо сказати. Мова йде про сьому збірку добре знаного читачькому загалу чернігівського поета Василя Буденного. Вона має промовисту назву «Під сьомим небом». Сама назва свідчить, що автор не відчуває повного щастя від досягнутого, бо не може бути щасливим поет, коли нема щастя, спокою, вневненості в майбутньому на рідній землі. А саме такий час ми переживаємо. Тому у цій збірці менш, ніж у попередніх, ліричних віршів, а більше філософських. Поет вболіває за свою землю, за свій народ. Тому і звучать у його поезіях заклики до єднання сил добра для боротьби із темними силами зла, які намагаються посварити народи.

У цьому особлива цінність поезій В. Буденного. Вони вчать читача справжній, а не декларативній любові до всього суцього на землі, без чого неможливо знайти оту дорогу до Храму.

Ірина Каганова.

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Дмитро Дорошенко

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ

(Підготовка до друку і передмова О. Б. Коваленка)

Історику, публіцисту і громадському діячеві Д. І. Дорошенку (1882—1951) належить одне з чільних місць серед українських учених і письменників, доробок яких після довгих десятиліть заборони і забуття нарешті повертається на Батьківщину. Активний учасник визвольних змагань 1917—1918 рр. (член Центральної Ради та її повноважний представник на Чернігівщині, міністр закордонних справ в уряді гетьмана П. Скоропадського), він після встановлення більшовицької влади виїхав за кордон і доклав чимало зусиль для створення мережі наукових та культурно-освітніх осередків української еміграції в Європі та Північній Америці.

На початку ХХ ст. Д. І. Дорошенко брав активну участь в історико-краєзнавчому русі в Україні.¹ Його перу належить низка науково-популярних праць з історії окремих регіонів: «З минулого Катеринославщини (Коротка історія краю та його заселення)» (1913), «Коротенька історія Чернігівщини» (1918), «По рідному краю» (1919). Принагідно зауважимо, що останній збірник, присвячений історико-культурним «гніздам» старої України, згодом було перевидано 1930 р. у Львові й 1956 р. — у Нью-Йорку. До цієї книги Д. І. Дорошенко включив і написаний ще у 1911 р. нарис про Новгород-Сіверський. Тісно пов'язаний з Чернігівщиною, Д. І. Дорошенко був добре обізнаний історією «столиці сіверської України». У листі до відомого українського історика О. П. Оглобліна, він, зокрема, писав: «Дорошенків хутір — моє рідне гніздо — лежить хоч у Глухівському повіті, але на самій межі Новгород-Сіверського, так що частина поля й всі городи вже в Новгородсів. повіті. Хоч я родився у Вільні, де служив мій батько, але дитячі роки я провів на хуторі й потім, учившись у гімназії у Вільні, я кожне літо приїздив на хутір і об'їздив тоді пасіки мого діда, а потім дядька, які всі стояли в Новгородсів. пов., так що я буквально з'їздив усю лівобережну сторону повіту й знаю кожне в тій стороні село. А самий «Новгородок», чи просто «город», як у нас звали, це був для нашої родини в усіх смислах осередок: у гімназії вчився мій дід, учень випуска 1820 року, мій батько і його шість братів, і перше місто, яке я свідомо побачив (бо з Вільна вивезли мене малим), був цей самий «город», і його чудова панорама з-за Десни й досі стоїть у моїй

¹ Див.: Коваленко О. Б. Участь Д. І. Дорошенка у краєзнавчому русі на Україні на початку ХХ ст. // V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України»: тези доповідей та повідомлень. — Київ — Кам'янець-Подільський, 1991. — С. 67—68; Він же Д. І. Дорошенко як історик Чернігівщини // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. — Чернівці, 1991. — С. 43—46.

уві: я вперше побачив її в 1889 році, й потім не раз милувався нею аж до р. 1905, коли востаннє побував у Новгородку. А скільки спогадів наслухався я про Новгородок, про його гімназію, про вчителів і вихованців! Між інш. К. Д. Ушинський був нашим родичем і хрещеним батьком мого батька; я й досі ношу золотий годинник, подарований ним моїму батькові, — одинока пам'ятка минулого, що я її вивіз на еміграцію!»²

Загалом нарис побудований на протиставленні славного минулого Новгород-Сіверського і його провінційного, справді патріархального буття на початку ХХ ст. Створений Д. І. Дорошенком буквально на кількох сторінках тексту **образ міста**, що полишилось осторонь бурхливих подій і торгівельних магістралей, але завдяки цьому зберегло самобутність і численні пам'ятки старовини, сповнений широкого співчуття і симпатії. Деякі факти, наведені Д. І. Дорошенком, потребують бодай стислих коментарів. Останній бій козаків з поляками неподалік від Новгород-Сіверського під Пироговкою стався на початку 1664 р. Опісля цього польське військо більше ніколи не з'являлося на Лівобережній Україні. Першопечатки уславленої Новгород-Сіверської гімназії Д. І. Дорошенко за усталеною традицією пов'язує з діяльністю головного народного училища кінця ХVІІІ ст. Згадана автором «невеличка книжечка» М. Рклицького побачила світ у Чернігові 1898 р. під назвою «Город Новгород-Северский, его прошлое и настоящее».

Текст нарису Д. І. Дорошенка подається за виданням 1919 р. без будь-яких скорочень із збереженням усіх мовних та стилістичних особливостей оригіналу.

Труби трубять вь Новеграде,
стоять стязи вь Путивле, Игорь ждеть
мила брата Всеволода...

Слово о полку Ігоря.

Маленький пароход уже цілу добу посувається вгору Десною од ст. Макошино, літаво-роменської залізниці. Помалу наближаємось до столиці сіверської України, до старого Новгород-Сіверська. Уже скільки десятків верст ідемо під височенним правим берегом, на якому малювичко розкинулись білі хатки сіл і хуторів. Ще ранком проминули Вишеньки з пишним палацом Румянцева-Задунайського; Мезин, що вславився тепер на весь світ, відколи професор Хв. Вовк одкрив тут остатки людського житла палеолітичної доби — старо-камяного віку; Дехтерівку, де була головна квартира Карла ХІІ після злучення з козаками Мазепи; Пироговку, де в-останнє билися козаки з поляками на лівому березі... все місця з голосним історичним іменням!

Нарешті показався і сам Новгородок, як його звуть околицьні селяне. Панорама Новгородка здалеку, з-за Десни зовсім нагадує Київ високими горами, величними церквами, зеленню садів і гаїв. Але як тільки ви підійметесь крутою вуличкою вгору, всяка ілюзія щезає: перед вами самий звичайний, бідний повітовий город, у якому немощні вулиці, маленькі хатки, а кожна нова людина звертає на себе увагу всіх перехожих.

Город убогий, торгівлі ніякої, ні фабрик, ні заводів, як що не рахувати казенного горільчаного, костопальні та ще двох-трьох дрібненьких заводів. Тоді, як інші городи виростають, розвиваються, Новгород-Сіверський застиг на одному місці. Таким я знаю його вже двадцять

² Оглоблин О. З листів Д. І. Дорошенка до О. П. Оглоблина // Український історик. — 1965. — № 3—4. — С. 85.

років. Не оживила його й залізниця, проведена кілька років тому з півночі од Новозибкова.

На всьому лежить печать якоїсь тихої патріархальности. На вулиці з вами здоровкаються незнайомі люде, як у селі. Взагалі на тих широких улицах порожньо і безлюдно. По крамницях сидять сонні купці, і коли зайдеш до якої-небудь крамниці, то радіють, здається, не стільки покупцеві, скільки взагалі свіжій людині, з якою можна побалакати про це, про те. Не встиг я розташуватись в убогій кімнаті «заїздного дому», як до мене у вікно з вулиці заглянула ярмулка «мішуриса», а зараз по тому з'явився і він сам, питаючи, чи нема яких доручень... Слідом за ним прийшов палиросник; коли я виходив з дому, знов якась убога постать предложила свої послуги — провести на почту, до крамниць...

Міщанство Новгород-Сіверська — особливо жидівське — дуже вбоге. Сама голода. Та й з чого прожити усім тим мешканцям нового гетто, що туляться по кілька родин в одній халупці по нагірних вулицях і провулках, з чого їм вижити тут, де так дешева людська праця, та й нема до чого її приложити? Голий біля голого мало чим поживиться.

Коли Новгород-Сіверський з рангу генерал-губернаторства й намісництва спустивсь зразу на шабель повітового міста, то в його од старого величчя, окрім собору й монастиря, зосталась тільки гімназія, заснована ще 1783 року. З того часу Новгород жив цією гімназією, її інтересами; його добробут, його надії й радощі були тісно звязані з долею гімназії. На головній вулиці, прикрашеній мурованою «брамою» (з часів переїзду Катерини II), серед безконечних пустирів і скромних деревляних будиночків, повстала довгаста кам'яниця на два поверхи, казенного жовтого з білим коліру. До цієї кам'яниці звозило дітей українське панство з північної частини колишньої Гетьманщини, для котрої новгород-сіверська гімназія була тим, чим для півдня був ніжниський лицей князя Безбородька. Кілька поколінь старшинських нащадків здобуло освіту в цій гімназії, а город цілих сто років оживав в осени, з приїздом «паничів», і замірав на літо, коли вони роз'їздилися. По гімназичному дзвінку, що скликав школярів, у городі рахували час.

До історії нашої культури новгород-сіверська гімназія вписала своє ім'я тим, що у ній вчилися: Михайло Максимович, Панько Куліш, Михайло Чалий (біограф Шевченка), Кость Ушинський і кілька менш видатних діячів. У 60-ті роки гімназія була якийсь час певним осередком українського руху. Тоді вчителював тут Метлинський (брат професора Амвросія Метлинського), Лоначевський; в актовій залі гімназії уряжались українські спектаклі й концерти. Хором керував Опанас Маркович, що служив тоді в Новгородку в акцизі. Серед молоді жваво розходились українські книжки й метелики.

Та все минає на світі. Кругом поодкривались середні школи; Новгородок, який обминали залізниці, опинився в глухому закутку. Число учнів гімназії почало меншати. Місце дворянських дітей заступили «разночинці». Замість 600 учнів, як рахувалося їхнє число ще в половині минулого століття, стало 200—250. Гімназія зробилась притулком усіх вигнанців та екстернів, які збігалися з усіх усюд, прочувши про «гостинність» директора Р-ра, аж поки не дізналося начальство й не перевело його в Лубні. Нарешті позаторік, наче не бажаючи пережити своїх кращих часів, згорів будинок гімназії; зайнявся серед зими в тріскучі морози, і ледве пошастяло гімназістам з пожарними врятувати стару, дуже коштовну бібліотеку. Довго потім не відбудовувалась гімназія, і новгородці вже почали боятися, щоб часом не закрили їм гімназії...

В бакалейно-гастрономічній крамниці, певно пізнавши в мені приїзжу людину, показали мені історію Новгород-Сіверська, невеличку

книжечку М. Рклицького. Значить, новгородці таки свідомі колишньої слави свого рідного міста! Це не скрізь трапляється.

Новгород-Сіверський — один з найстарших городів нашої землі. Невідомий співець прославив його в своєму «Слові о полку Ігоря». В середині віка боролася за Новгород Литва з Москвою. Зазнав він тоді латино-польського впливу. Досі ще в назві підгороднього села «Доматканов» та в назві однієї гори над Десною «Кляштор» чуємо відгук існування тут колись Домініканського монастиря.

В XVII столітті, коли з усією Лівобережною Україною перейшов Новгород-Сіверський під московську протекцію, зробився він сотенним містом Стародубського полку. Вславивсь він тоді своєю друкарнею, zaloженою архієпископом чернігівським Лазарем Барановичем. Тут зібралась остання козацька рада, що назавжди закріпила підданство Москві Лівобережної України і обібрала гетьманом Демка Многогрішного. В останнє прогеміло на широкій історичній сцені імя Новгородца за часів Шведщини. З того часу Сіверщина «на віки заснула».

Пам'ятками колишнього минулого zostались старі церкви, на першому місці величній собор і монастир. В останньому поховано міністра народної освіти Розумовського, сина гетьманового. А на цвинтарі дежить теж знаменитість: інок Євфимій, той, що бувши в Смоленську архимандритом, зустрів Наполеона з корогвами й іконами. За це його потім заслали на покуту до новгородського монастиря.

В Новгороді-Сіверському дуже гарна кам'яна народня аудиторія, земська книгарня, де я побачив чимало й українських виданнів. В городському саду, невеличкому, але мальовничому, в фойє літнього театру — великий портрет М. Заньковецької.

Прочув я, що в Новгородку поставлено монумент Пушкінові (чому, для чого в Новгородку — Пушкінові? Чому хоч-би не Ушинському, що виріс тут?). Пішов я подивитись. Сказали — на горі за собором. Блукав — ніде не видко. — Та ось там, перейти тільки цим городом! — Напутили добрі люди. Переліз я через тин і чкурнув через чужий город. Угледів мене господарь і вилаяв добре, — чого товчу йому огірки! Я нарешті перед малим бюстом на вбогому постаменті і немало здивувався, — хто це надумавсь поставити монумента в закуткові, трохи не на смітнику, куди нема нишої тропи, як тільки через приватні городи...

1911 р.

ХРОНІКА «ПРОСВІТИ»

за 1994 рік

Чернігівським обласним об'єднанням «Просвіта» імені Тараса Шевченка зроблено багато хорошої і доброї роботи, щоб пробудити в «забамбулених» (вислів Л. Лук'яненка) земляків національне достоїнство. Зокрема:

Січень

— започаткування творчих вечорів у молодіжному театрі «Щиро прошу на гостину» (господарка — Лариса Куровська),

— налагодження щотижневого випуску обласної газети «Сіверщина» (спільно з крайовою організацією Народного Руху),

— заснування премії прес-клубу і «Просвіти» за журналістську діяльність на захист демократії і української державності. Серед перших лауреатів — районна газета «Наше слово» (Мена), Павло Повод (обласне радіо), районна газета «Світанок над Удаєм» (Прилуки).

— вшанування пам'яті захисників УНР, що полягли під Крутами,
— вечір Левка Лук'яненка в Ніжині.

Лютий

— перший український книжковий ярмарок у Чернігові за участю видавництв «Кобза», «Веселка», «Грайлик», «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА»,

— встановлення пам'ятного знака на місці загибелі козацького полковника Івана Богуна під селом Комань біля Новгорода-Сіверського.

Березень

— створення групи громадських контролерів по дотриманню державного статусу української мови.

Травень

— науково-просвітницька конференція з проблем українсько-російських взаємин в Чернігівському педагогічному інституті,

— щорічне козацьке свято в Батурині, започатковане чернігівською «Просвітою» в 1990 році, цього літа стало міжнародним. Прийнято урядове рішення про створення державного історико-архітектурного заповідника «Батурин — гетьманська столиця»,

— зініційовано придбання і прокат кінофільму «Секретний ешелон»,

— Мазепинські історичні читання та урочистий вечір до 350-річчя гетьмана Івана Мазепи.

Червень

— діяльність у Сосниці школи поглибленого вивчення історії України.

Серпень

— гастролі в Литві хору «Причастя»,

— випуск ніжинською «Просвітою» спогадів про культурне життя міста Федора Проценка «Мистецькі спомини»,

— відзначення Дня незалежності України,

— конкурс вчителів англійської мови, за підсумком якого восьмеро переможців відбули шеститижневе стажування в США.

Вересень

— проведення спільно із зацікавленими організаціями фестивалю юних українознавців «Все про Україну».

Листопад

— третій рік існування премії імені Бориса Грінченка. Першими лауреатами були Роман Іванчук (Львів), Микола Адаменко (Сосниця) та Левко Лук'яненко (на той час — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Канаді),

— представлення книги Сергія Павленка «Загибель Батурина 2 листопада 1708 року» в Спільці письменників України,

— гастролі хору «Причастя» в Словаччині — виступ на П'ятому міжнародному фестивалі духовної пісні східного обряду,

— заснування Всеукраїнського історико-краєзнавчого журналу «Сіверянський літопис» (редактор — Сергій Павленко),

— заснування у Ніжині літературно-художнього журналу «Собор» (редактор Олександр Астаф'єв), відновлення «Наукових записок Ніжинського пединституту».

Грудень

— вхідчини з освяченням приміщення «Просвіти» і представлення картини Володимира Ємця «Гетьман Іван Мазепа».

Протягом року підготовлено кілька випусків студії «Просвіта» на міському телебаченні, передач на обласному радіо, видано книги — Сергія Павленка «Загибель Батурина», Володимира Шкварчука «Бунт землі», Володимира Савченка «Проблеми економіки Чернігівщини», збірник «Україна і Росія», Петра Антоненка «Бабине літо». У Ніжині вийшла книга Олександра та Марії Астаф'євих «Ніжинські гримаси» (памфлети).

Хроніку склав Василь Чепурний.

ПРО АВТОРІВ

РОСТОВСЬКА Ольга Василівна — кандидат історичних наук, викладач Ніжинського педінституту.

РОДІН Сергій Миколайович — заступник голови Ніжинської міськради (працював перед цим директором краєзнавчого музею, головою міського історичного товариства).

КУРАС Григорій Михайлович — кандидат історичних наук, вчитель Щорської школи № 1.

ДЕМЧЕНКО Тамара Павлівна — кандидат історичних наук, викладач Чернігівського педінституту.

ЕМЕЛЬЯНОВ Віктор Миколайович — зав. відділом Ніжинського краєзнавчого музею.

ВАСЮТА Олег Олегович — студент історичного факультету Чернігівського педагогічного інституту.

МАСОЛ Людмила Михайлівна — кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Українського науково-дослідного інституту педагогіки.

КОЦЮБІНСЬКИЙ Юлій Романович — директор літературно-меморіального музею імені М. Коцюбинського.

ПОЛОВНИКОВА Світлана Олександрівна — зав. відділом Чернігівського історичного музею.

ТРАВКІНА Ольга Іванівна — головний хранитель Чернігівського архітектурно-історичного заповідника.

КАРПИЛЯНСЬКИЙ Леонід Михайлович — директор Прилуцького краєзнавчого музею, редактор місцевої краєзнавчої газети «Скарбниця».

КАЛІБАБА Дмитро Панасович — вчитель-краєзнавець, автор численних публікацій в періодиці про минуле Придесення.

ШКВАРЧУК Володимир Михайлович — консультант науково-редакційного підрозділу Чернігівської обласної Ради.

АРЕНДАР Ганна Петрівна — головний хранитель Чернігівського історичного музею.

СИТНЯ Ігор Михайлович — провідний науковий співробітник Чернігівського історичного музею.

ГРИЩЕНКО Петро Васильович — директор обласної бібліотеки ім. В. Короленки.

СТУДЬОНОВА Людмила Валентинівна — зав. відділом краєзнавчої літератури і бібліографії обл. бібліотеки ім. В. Короленки.

КАГАНОВА Ірина Яківна — бібліограф-краєзнавець обласної бібліотеки.

ЧЕПУРНИЙ Василь Федорович — голова обласного об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта».

КОВАЛЕНКО Олександр Борисович — кандидат історичних наук, декан історичного факультету Чернігівського педінституту.

ДО УВАГИ АВТОРІВ

З усіх питань, пов'язаних з опублікуванням краєзнавчих, історичних матеріалів, просимо звертатись в редакцію (тел. 8-22-95-74-18).